

Департамент освіти і науки Луганської обласної державної адміністрації
Луганський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

С. О. Гарькавець

Соціально-нормативна активність індивіда та її психологічні референти

Монографія

Харків
«Друкарня Мадрид»
2016

УДК 159.923
ББК 88.5
Г 27

*Рекомендовано до друку вченою радою
Луганського обласного інституту післядипломної
педагогічної освіти (протокол № 4 від 21 вересня 2016 року)*

Рецензенти:

О. В. Землянська – професор кафедри соціології та психології факультету № 6 (права та масових комунікацій) Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор психологічних наук, професор;

В. О. Лефтеров – завідувач кафедри клінічної психології Інституту інноваційної та післядипломної освіти Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, доктор психологічних наук, професор.

Гарькавець С. О.

Г 27 Соціально-нормативна активність індивіда та її психологічні референти : монографія. – Харків : «Друкарня Мадрид». – 156 с.
ISBN 978-617-7470-04-4

У монографії висвітлено результати теоретичного аналізу проблеми соціально-нормативної активності особистості. Розглянуті психологічні референти соціально-нормативної активності особистості, у якості критеріїв вимірності просоціального існування людини в трансформуючому соціумі.

Проаналізовані види та форми соціально-психологічних впливів, за допомогою яких можливі позитивні зміни в ціннісно-смисловій сфері особистості, набуття індивідом стійких стереотипів соціально-нормативної поведінки. Запропоновані шляхи оптимізації формування соціально-нормативних установок старших школярів в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Адресовано студентам, аспірантам, науковцям і педагогам, а також усім, хто цікавиться проблемами морального та правового виховання учнівської молоді.

**УДК 159.923
ББК 88.5**

ISBN 978-617-7470-04-4

© Гарькавець С. О., 2016
© «Друкарня Мадрид», 2016

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Наукові підходи до проблеми соціально-нормативної активності індивіда	6
1.1. Розгляд проблеми просоціальної активності індивіда в зарубіжній науковій думці	6
1.2. Погляди радянських і пострадянських науковців на проблему соціально-нормативної соціалізації особистості	45
Розділ 2. Психологічні референти та детермінація соціально-нормативної активності індивіда	73
2.1. Психологічні референти соціально-нормативної активності та їх основний зміст	73
2.2. Особливості психологічної детермінації соціально-нормативної активності індивіда	79
Розділ 3. Оптимізація процесу соціально-нормативної соціалізації особистості за сучасних умов розвитку українського суспільства	91
3.1. Соціально-психологічні впливи та їхній основний зміст	91
3.2. Особливості формування соціально-нормативних установок старших школярів в умовах загальноосвітнього навчального закладу ...	115
Висновки	135
Література	137

ПЕРЕДМОВА

На теперішній час у психологічній науці достатньо всебічно розглядаються та вивчаються соціально-правові аспекти життєдіяльності людини (Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, 2007; О. Г. Асмолов, 2001; О. М. Бандурка, С. П. Бочарова, О. В. Землянська, 2006; В. О. Лефтеров, 2009; К. Муздибаєв, 2007; М. М. Цимбалюк, 2006; О. М. Яковлєв, 2001 та ін.), проблеми соціалізації особистості (Г. М. Андрєєва, 2002; В. Васютинський, 2005; М. І. Єнікєєв, 1996; Н. Є. Завацька, 2009; М. Н. Корнєв, 2004; С. Д. Максименко, 2013; Н. Ю. Максимова, 2005; В. В. Москаленко, 2007; С. Московічі, 1998; С. І. Розум, 2006; Н. Смелзер, 1994; В. О. Татенко, 1996; Дж. Тернер, 2003; Т. М. Титаренко, 2003; Н. В. Чепелєва, 2001, С. І. Яковенко, 1998 та ін.), проблеми виховання моральних і правових якостей у молоді, у контексті сучасних суспільних трансформацій (Г. О. Балл, 2006; І. Д. Бех, 2003; М. І. Боришевський, 2003; С. О. Гарькавець, 2010; С. Д. Максименко, 2002; Н. Ю. Максимова, 2005; Р. В. Павелків, 2004; М. І. Пірен, 2003; В. В. Третьяченко, 2007; Ю. М. Швалб, 2005 та ін.).

Проте, як зазначають дослідники (М. І. Єнікєєв, 1996; В. М. Кудрявцев, 2002; Л. Е. Орбан-Лембрик, 2005; В. О. Скребець, 2011 та ін.), після руйнації радянської ціннісно-нормативної системи відбулися значні зміни в суспільній, груповій та індивідуальній свідомості. Це призвело до виникнення цілих анклавів примітивізму, який позначився в зростанні проявів суспільного та індивідуального цинізму, брутальності, зневаги, жорстокості та агресії. Своєю чергою, ці зовнішні прояви виступили каталізаторами таких інтравертованих наслідків, як тривога, самотність, відчуженість, замкненість, недовіра тощо. А далі ці наслідки призвели до відторгнення діючої соціально-нормативної моделі суспільства, до виникнення різних форм соціальних девіацій.

Разом з тим наявний соціально-нормативний простір існування людства має велику кількість суперечностей, які є похідними культурної, релігійної, філософської різниці в поглядах як на природу самої людини, так і на сенс її існування. Безумовним виявляється тільки те, що існують загальнолюдські цінності, які повинні детермінувати гуманістичну конвенційність людського буття. У цьому сенсі, науковий потенціал психології виявляється дієвим засобом ґрунтовних змін у соціальній атмосфері на краще.

Соціально-нормативний простір існування особистості не може бути ґрунтовно розглянутий без детального аналізу критеріїв психологічної вимірності, які сприяють поглибленому вивченню природи та генези її соціальної нормативності. Мова йде про психологічні референти соціально-нормативної активності індивіда, соціальні умови та психологічні механізми, які її зумовлюють.

У нашій роботі психологічний зміст соціально-нормативної активності або поведінки особистості розглядається крізь призму потреб, які спонукають людину до активності, що призводить її до зустрічі з різноманітними об'єктами соціального середовища. Задоволення потреби, тобто вибір потрібного об'єкта, призводить людину до «зіткнення» з іншими людьми (потребами інших людей). У цьому сенсі й виявляється важливим те, що на соціально-психологічному рівні забезпечує спільноті людей потрібну конвенційність для свого існування, конвенційність психологічного та соціального роду, нормативну узгодженість індивідуального та суспільного життя.

Узагалі зауважимо, що ґрунтовний розгляд проблеми соціально-нормативного існування особистості можливий завдяки системному вивченню наявних конгруентних зв'язків психологічного й соціального характеру, у яких особистість і реалізує власні інтенції.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-НОРМАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ ІНДИВІДА

1.1. Розгляд проблеми просоціальної активності індивіда в зарубіжній науковій думці

Проблема соціально-нормативної активності людини викликає інтерес фахівців з різних сфер наукового знання. Таке важливе значення, яке вони приділяють цій проблемі, обумовлене потребою, яка визначається суспільною необхідністю у вихованні правослужняних громадян.

Проте, як свідчить аналіз наукових джерел, серед зарубіжних дослідників немає загальноприйнятого тлумачення того, що вважати соціально-нормативною поведінкою. З цього приводу американський кримінальний психолог К. Бартол зазначає: «Мабуть, простіше дати визначення злочинному, ніж правовому» [26, с. 12].

У психологічній науці ми спостерігаємо також певний інтерес до цієї складної проблеми та майже кожен з теоретичних підходів пропонує своє бачення й тлумачення різних аспектів соціально-нормативного існування індивіда. Велика кількість зарубіжних науковців вивчали та вивчають: детермінацію просоціальної, моральної, правослужняної поведінки; соціокультурні чинники, які її детермінують та на неї впливають; особливості соціальних, вікових, гендерних та інших проявів у продукуванні соціально-нормативної поведінки (А. Адлер [4; 5], Г. Айзенк [7; 195], А. Бандура [22], Л. Берковіц [28], Р. Дрейкурс [194], Е. Дюркгейм [64; 65], Е. Еріксон [185], Л. Колберг [203; 204], К. Левін [82], В. Мак-Дауголл [87], А. Маслоу [96; 97], Р. Мертон [99], С. Московічі [105; 106], Ж. Піаже [122], К. Роджерс

[168], Дж. Роттер [209], Е. Сазерленд [127], Н. Смелзер [142], Г. Тард [145], Дж. Треслер [126], З. Фрейд [165; 166], Е. Фромм [169; 170], Т. Хірші [199], Ш. Шварц [212; 213], К. Юнг [186; 187] та багато інших).

Поряд із цим, у зарубіжній психологічній науці різні підходи до розгляду соціально-психологічних особливостей соціально-нормативної поведінки особистості екстраполюються в контексті загальноприйнятих концептуальних положень щодо розвитку та соціалізації індивіда. При цьому слід зазначити, що сам процес соціалізації (термін «соціалізація» стосовно людини був запропонований американським соціологом Ф. Гіддінгсом у 1887 році) кожен із психологічних напрямків трактує по-своєму. Тому ми маємо численні визначення як самої дефініції «соціалізація», так і різноманіття підходів щодо розуміння її внутрішнього змісту.

Проте треба зазначити, що відносно взаємодії індивіда і соціального середовища, встановлення причинної залежності, яка включає в себе динамічну поведінку в залежності від тих або інших умов її реалізації, психологи виділяють три функціональних критерії: внутрішній, зовнішній і системний. Саме на них представники різних концептуальних орієнтацій зосереджують свою увагу та виходять із розуміння адаптаційних і соціальних зв'язків між індивідом і середовищем.

Загальновідомо, що представники класичного психоаналізу першість віддають внутрішнім чинникам, представники біхевіоризму – зовнішнім, а в гуманістичному напрямку поведінка розглядається крізь призму самореалізації особистості в гармонії з навколишнім середовищем.

Так, З. Фрейд поведінку людини розглядав, як таку, яка детермінована певними чинниками і, перш за все, безсвідомими психічними процесами. На його думку, усі вчинки індивіда є ірраціональними і, взагалі, поведінка, її значення і причини рідко можуть усвідомлюватися [167]. Учений стверджує абсолютизм інстинктивного джерела поведінки, який існує як у тваринному, так і людському світі.

Проте щодо керівництва поведінкою інстинктами, до Фрейда таку думку висловлювали представники теорії інстинктів. Так, Г. Спенсер, ще в 1899 р. зазначає: «Поведінка людини принципово не відрізняється чимось особливим від поведінки тварини, ...відмінність має лише кількісний характер» [168, с. 127].

Узагалі, З. Фрейд вважав, що люди за своїм змістом є антисоціальними істотами. Учений стверджував, що люди мають егоцентричні потяги до пошуку задоволення та прагнення до руйнування, які вступають у конфлікт з вимогами соціального середовища [166].

Щоб забезпечити виживання в суспільстві, люди зобов'язані контролювати або переспрямовувати в інше русло ці прагнення. Це досягається завдяки протидії процесу актуалізації. Id є функцією Ego, яке керується принципом реальності. Останнє, своєю чергою, керується Super-ego, до якого в психоаналізі відносять моральні норми та правила (релігійні, суспільні), сумління, провини, принципи та різні заборони. Ця категорія вбирає в себе все те, що дозволяє індивіду відрізнити добро від зла та поводити себе у відповідності з уявленнями про погане та добре, обов'язкове, допустиме та недозволене.

Як відомо, Super-ego – це інстанція, яка складається з двох компонентів. Першим є так зване сумління, яке включає в себе почуття провини, моральні заборони та критичне ставлення до себе, другим – «Ego-ідеал», як стимулюючий аспект Super-ego. Сумління формується під впливом існуючих заборон, які переживаються в якості страху та боязні втратити любов значущих дорослих, а «Ego-ідеал» формується на підставі ціннісного ставлення батьків до вчинків та поведінки дитини.

Ego і Super-ego є зрівноважувачими один іншого компонентами психічного, у якому енергія, що генерується в Id, зобов'язана бути розряджена або перетворена чи нейтралізована. Якщо цього не відбувається, імпульси прориваються у свідомість, і Super-ego спрямовує агресивну енергію Id

на Ego у формі переживання провини. Тому, як зазначає З. Фрейд, Ego регулює поведінку у відповідності зі стандартами Super-ego, щоб уникнути страждань, які пов'язані з переживанням провини [166].

Поведінка людини, яка відповідає соціальним нормам, на думку послідовників Фрейда, якісно залежить від стосунків між батьками та дітьми. Вони посиляються на те, що утворення Super-ego знаходиться в залежності від психосексуального розвитку та розвитку Ego, унаслідок взаємодії немовляти з батьками та з розв'язанням едипового комплексу у віці до п'яти років. Задоволення, яке дають батьківські стосунки, є центральним елементом у формуванні нормативної поведінки, а порушені взаємозв'язки породжують фіксації, до яких індивід потім регресує в кризові моменти свого життя. Як зазначають представники класичного психоаналізу, нормальний розвиток індивіда є продукуванням тріади «аутоеротизм – латентність – геніальність». Наприклад, А. Фрейд так позначає дефекти в розвитку інфантильної особистості: «Ми характеризуємо індивіда як незрілого до тих пір, поки інстинктивні прагнення та їх втілення поділені між ним і його оточенням наступним чином: прагнення на його боці, рішення про задоволення або відмову – на іншому боці зовнішнього світу. Від цієї моральної залежності, яка для дитинства є нормальною, йде далі довгий та складний шлях розвитку до нормального дорослого стану, у якому зріла людина, здатна бути суддею у власній справі, тобто на підставі складених у собі самій очікувань і внутрішніх ідеалів контролювати свої наміри, піддавати їх розсудливому аналізу та самостійно вирішувати, чи потрібно спонукання відхилити, відкласти або перетворити в дію» [164, с. 321].

Треба зазначити, що в об'єктивній школі психоаналізу достатньо всебічно вивчений процес формування взаємовідносин індивіда з іншими, його система соціальних зв'язків та прояви різних форм деструкцій. Так, М. Кляйн виділяє персекуторну тривогу (страх переслідування, страх ворожого

ставлення з боку оточення) і депресивну тривогу (страх втрати улюбленого об'єкта). Як зазначає вчена: «У першому випадку людина не вміє відділяти позитивні та гарні ознаки і властивості від негативних, та випробує сильний страх того, що об'єкт (коханий, лідер, товариш) у будь-яку мить може стати ворожим та агресивним. Тобто існує непередбаченість поведінки інших. У другому випадку індивід не зміг сформулювати уявлення про позитивне власне «Я» та є не впевненим у тому, що заслуговує уваги, любові, поваги з боку інших і йому, внаслідок цього, складно відповісти взаємністю на симпатію іншої людини» [89, с. 142]. Отже, продукування соціально-нормативної поведінки індивідуума і при першому, і при другому типі тривоги є складним процесом, оскільки і параноїдально-шизоїдна особистість, і депресивна особистість має сильні потенції до нівелювання соціальних заборон.

Такі представники психоаналізу, як О. Ранк, Ш. Френці, Ф. Гринейкр, Т. Рейк, Дж. Сандлер зазначають визначальну роль періоду раннього дитинства, як чинника психічного розвитку індивіда, а відносини між батьками та дитиною основою формування об'єктних відносин, усвідомлення власного Его та формування Super-ego [34; 178; 194].

А. Адлер, на відміну від З. Фрейда, вважав, що поведінкою людини керує підсвідоме прагнення перевершити навколишніх і особливо тих, хто є поруч. При цьому в етіології просоціальної та кримінальної поведінки особливе значення вчений надавав наявності сприятливих / несприятливих стосунків між матір'ю та дитиною [4; 5].

На думку Адлера, наслідками таких стосунків є те, що людина боїться бути «покинutoю», «відторгненою» і прагне до того, щоб її «утримували». Індивід постійно знаходиться в боротьбі за досягнення мети вдосконаленості та переваги, які знаходяться поруч із вродженим почуттям неповноцінності. Конфлікт, який виникає на цьому підґрунті, А. Адлер і визначає як чинник розвитку особистості [5]. Вихід з нього

і відповідний соціально-нормативний розвиток індивіда вчений вбачає в нейтралізації почуття неповноцінності за рахунок спрямування його в соціально бажане русло, а соціальне становлення індивіда – це перш за все процес самопізнання, активного його співробітництва з іншими в рамках соціальної спільноти. Отже, головним в індивідуальній психології Адлера є те, що будь-яка поведінка (у тому числі й соціально-нормативна) людини відбувається в соціальному контексті й зрозуміти її можливо тільки через розуміння її соціальних відносин.

К. Юнг основну роль у розвитку моральної та соціально-нормативної сторони існування індивіда вбачав у функціонуванні таких структур психіки, як «Я» та «колективне підсвідоме» [187]. Структура «Я» – це індивідуальний досвід людини, який дозволяє сприймати і оцінювати себе на особистісному рівні, а «колективне підсвідоме» виступає латентним відбитком пам'яті людини. На думку Юнга, у «колективному підсвідомому» знаходиться духовний спадок людської еволюції, який продукує в структурі мозку кожного індивіда. Могутні первинні психічні образи – архетипи – виступають ідеями, спогадами, духовним спадком, які спонукають індивіда займати певну позицію щодо подій соціального життя.

На відміну від З. Фрейда, Юнг розглядав розвиток індивіда як динамічний, еволюційний процес, у якому важливе місце посідають цілі, життєві перспективи та майбутнє. Учений вважає, що труднощі, які виникають у дитини при стосунках з батьками, мають негативний вплив на формування самостійності, знаходження особистістю цілісності та гармонії. Разом з тим у дитини психіка існує лише в зародковому стані й тільки заглиблення у власну природу, пізнання безсвідомих сторін і властивостей власної душі, інтеграція окремих архетипів її структури є основою особистого зростання.

Засновник гуманістичного психоаналізу Е. Фромм стверджував, що поведінка людини може бути зрозумілою лише у світлі впливів культури, які існують у цей конкретний момент історії. Учений відзначав, що потреби, які

властиві тільки людині, еволюціонували з розвитком історії людства, а різні соціальні системи, своєю чергою, вплинули на виявлення цих потреб. Отже, сьогодні ми маємо конфлікт, який полягає в тому, що людина вирішує для себе, чи бути вільною, чи знаходитися в безпеці. Звідси ми маємо і різновиди поведінки: авторитаризм, деструктивність та конформізм. Не один з різновидів не є конструктивною поведінкою, тому що вплив соціальної дійсності може розмивати нормативні підвалини кожного з них. Проте вчений вважає, що дихотомія вибору «свобода – безпека» є обумовленою унікальними екзистенціальними потребами, які закладено в природі людини. До таких потреб Фромм відносить: потребу у встановленні зв'язків; потребу в подоланні; потребу в коріннях; потребу в ідентичності; потребу в системі поглядів і відданості [172].

Теорія біхевіоризму, яка стверджує положення про те, що психологія – це наука, яка вивчає виключно поведінку людини, ще з часів засновника цього напрямку Дж. Уотсона, пропонує розглядати будь-яку поведінку у взаємозв'язку між стимулом та реакцією. Стимул – це об'єкт або подія, які викликають поведінку, а реакція – власне викликана поведінка [175].

Біхевіористське тлумачення поведінки людини збігається в тому, що поведінка людини і тварини підкорена одним і тим же природним законам. Різниця полягає тільки в ступені їхнього розвитку. Отже, для людини властиві більш складні форми прояву цієї поведінки, але вони можуть бути поділені на прості елементи – редуковані на прості складові або ланцюгові зв'язки «стимулу-реакції».

Біхевіористи розглядають зовнішнє середовище в якості основного чинника, який обумовлює людську поведінку. Стимульне-реактивне відтворення є ключовим елементом у цьому напрямку психології. Один із засновників біхевіоризму Б. Скіннер заперечував наявність будь-яких внутрішніх чинників, які обумовлюють поведінку людини. Він зазначав: «Автономна людина слугує для того, щоб пояснити тільки те, що ми не можемо пояснити іншим чином.

Її існування залежить від нашої неосвіченості й вона природно втрачає свою автономність, за мірою того, як ми все більше знаємо про поведінку...» [175, с. 107].

Е. Торндайк і У. Джемс розглядали поведінку людини як прояв звичок, які виникають у результаті механічного вправлення. Останній, взагалі, стверджував, що людина за своєю сутністю є живий комплекс звичок, що 999 із 1000 людських учинків виконуються автоматично або за звичкою. На підставі цього учений висував навіть вимогу «зробити автоматизованими, звичними щонайбільшу кількість корисних дій людини» [175, с. 194].

Разом з тим представники біхевіоризму та їхні послідовники – необіхевіористи процес соціалізації індивіда розглядають як результат соціального учення. Такі відомі вчені, як Б. Скіннер, Ц. Джеффері, Дж. Берджес, Р. Екерс та інші, стверджують, що просоціальна поведінка, як і кримінальна, засвоюється та закріплюється шляхом оперантного зумовлення [175; 193]. На думку Скіннера, людина народжується істотою нейтральною, а її поведінку формує культура, суспільство та середовище. Звідси її поведінка буде вважатися гарною або поганою в залежності від того, як вирішуватиме суспільство. Поведінка, яка визнається «гарною» в одному суспільстві або культурі, може бути «поганою» в іншому [175].

У відповідності із зазначеним, класичні біхевіористи пропонували впровадження поведінкової інженерії, яка б базувалася на науковій концепції людини. На їхню думку, слід розробити зрозумілі правила та доступні для всіх інструкції, які б спонукали кожну людини враховувати інтереси суспільства. За це вони отримували б від нього винагороду, а в разі порушення цих правил – суворо карались. Інші представники необіхевіоризму, а саме прибічники теорії соціального учення Дж. Роттер, А. Бандура, Л. Берковіц вважають, що такий підхід є не дуже вдалий, оскільки він не враховує повну картину людської поведінки [28; 175; 193].

Дж. Роттер, який розробив теорію соціального навчання, поведінку людини розглядає як суму очікувань і підкріплень. «Поведінковий потенціал» виступає джерелом дій та поведінкових реакцій, які сформувалися в людини протягом її життя [209]. Учений стверджує, що рівень активності індивіда залежить від його очікувань того, що він отримує за відповідний результат, якщо діє певним чином. При цьому люди включаються в ситуації з генералізованими очікуваннями стосовно результатів своєї поведінки [175].

На думку Роттера, соціально-нормативна поведінка значно залежить від того, як її сприймає загалом суспільство або соціальне середовище. Людина, яка вчиняє антисоціальні дії, очікує на певну «нагороду» у формі статусу влади, безпеки, любові, матеріальних благ або покращення життєвих умов. Чим вагоміші ці стимули продукують у суспільстві, тим вірогіднішим буде відступ від нормативної поведінки на користь ненормативної, антисоціальної. Разом з тим ключовим поняттям у концепції Роттера виступає локус контролю. Людина з екстернальним локусом контролю є залежною від обставин та відчуває свою слабкість. Людина з інтернальним локусом – вірить у власні сили та відповідальна за все, що з нею відбувається. У соціально-нормативній площині, особистість з інтернальним локусом контролю виявляється більш бажаною, оскільки володіє більшою відповідальністю та на відміну від екстернального типу прагне уникати ситуаційних і забарвлених емоціями пояснень поведінки.

А. Бандура, засновник концепції взаємного детермінізму та імітаційної моделі соціального вчення, вважає, що поведінка особистості, середовище та інші люди (їхні переконання) взаємодіють між собою, і ця тристороння взаємодія обумовлює функціонування людської психіки. Учений стверджує: «Якщо б дії визначались виключно зовнішніми винагородами та покараннями, люди поводити б себе подібно флюгерам, постійно змінювали б спрямованість, щоб пристосуватися до щохвилиних впливів різних чинників, з якими вони

зіштовхуються. Вони діяли б розбещено з безпринциповими індивідами та благодійно з гарними, ліберально з ліберальними та догматично з авторитарними» [175, с. 327].

Учений також вважає, що людська поведінка в більшості є саморегулюючою. Серед того, чому люди навчаються, важливе місце посідають стандарти поведінки. Ці стандарти, коли вони були набуті, стають базою для самооцінки. Якщо дії людини в конкретній ситуації відповідають або переважають задані стандарти, це оцінюється позитивно; коли вони не дотягують до запропонованих стандартів – отримують негативну оцінку.

Стосовно стандартів, які пропонуються людині, Бандура висловлює думку про те, що вони можуть братися як і з безпосереднього досвіду отримання підкріплення шляхом високої оцінки поведінки, яка була ефективною та мала позитивну реакцію з боку авторитарних особистостей, так і зі спостереження патернів поведінки, за які отримували винагороду інші. При цьому вчений вважає, що внутрішнє підкріплення, яке забезпечене самооцінкою, впливає більше, ніж підкріплення ззовні. Він робить такий висновок: «Поведінка, яка отримує внутрішнє схвалення, зберігається більш ефективно, на відміну від тієї, що отримує зовнішнє підкріплення» [193, с. 347].

Бандура також вважає, що людська поведінка в більшості залежить від обставин. На його думку, вона детермінована існуючою ситуацією та тією інтерпретацією, яку надає їй людина. У цьому випадку немає кращого прикладу, як приклад моральних установок. Людина має певні механізми, за допомогою яких може значно відхилятися від тих моральних підвалин, які пропонує їй соціальне середовище, та при цьому не відчувати самозневаги. Бандура наводить механізми, які спроможні це відтворити.

По-перше, це моральне виправдання. Воно може стати засобом для досягнення зазначеної мети. Чим вищою буде ця мета, тим більш виправданими будуть дії особистості. Наприклад: «Я скоїв злочин, щоб нагодувати родину». Або якщо просто сказати людині, щоб вона ціною свого життя знешкодила

якусь групу людей, то вона, імовірно, на це не піде. Але якщо в мотивацію її вчинку закласти ідею врятування своїх співвітчизників від великого зла, то в залежності від рівня розвитку людини та значення морального виправдання, вона, імовірно, піде на «геройські або негеройські» вчинки.

По-друге, заміна понять. Можна подати зневажливі дії не так, ніж є насправді, і тоді вже не так гидко буде за свої вчинки. Наприклад, вбивство людини на війні є справою геройською, оскільки вбиваєш ворога, хоча ті ж самі люди в звичайних умовах не завжди спроможні на такі вчинки. Заміна понять використовується з метою, щоб неприємне зробити гідним поваги.

По-третє, вигідне порівняння. Вчинки, за якими ми шкодуємо, мають бути не такими вже й огидними, якщо вони відбуваються на фоні ще більш хибних дій. Тут спрацьовує принцип самовиправдання – «Безперечно, я це вчинив, але подивіться на те, що вчиняють інші».

По-четверте, перекладання відповідальності. Людина може поступитися своїми моральними принципами, якщо відчуватиме, що виконує чийсь наказ або за її вчинками стоять авторитетні люди, які беруть на себе відповідальність. «Я це робив, оскільки мені дали відповідний наказ».

По-п'яте, поділ відповідальності. Коли відповідальність є груповою, то окремо ніхто не відчуває себе відповідальним.

По-шосте, ігнорування або викривлення наслідків. Коли викривляються наслідки тих чи інших дій, люди не звертають на це уваги або бачать їх в іншому світлі. «Вони носять рожеві окуляри».

По-сьоме, дегуманізація. Коли людину вважають твариною або нелюдом, то з нею поводяться негуманно й при цьому не відчувають провини.

По-восьме, приписування провини. Завжди можна знайти в поведінці та словах жертви щось таке, що може бути на користь виправдання своїх огидних дій. Так, гвалтівники завжди стверджують, що жертва сама провокувала насилля своєю зовнішністю та поведінкою [175, с. 329–330].

Таким чином, Бандура визначає антисоціальний характер поведінки людини через так звані дисоціативні механізми. Отже, правова, моральна поведінка особистості якісно залежить від внутрішнього контролю, а не від особистісних конструктів, моральних принципів або системи самооцінки.

Л. Берковіц стверджує, що просоціальна або антисоціальна поведінка значно залежить від постійних та сильно діючих несприятливих зовнішніх впливів [28]. Він вважає, що патерни схильного до насилля індивіда не завжди фіксуються на початку життя. Багато з тих, хто стає дорослим, можуть змінювати форми своєї поведінки. Він посилається на дитячого психолога С. Скар, яка зробила висновок: «... людський організм дивовижно еластичний до шкідливих впливів... Тільки найбільш глибокі та постійно діючі негативні переживання чинять стійкий негативний вплив на розвиток» [28, с. 199].

Учений робить висновок й про те, що на просоціальні, нормативні та антисоціальні, анормативні диспозиції індивіда впливають родина, винагорода, покарання та цілий ряд непрямих впливів, таких як конфлікти між батьками, поведінка однолітків, підкорення авторитету і т. ін. Берковіц, посиляючись на ряд досліджень, стверджує, що родинні обставини в немалому ступені визначають, з якою готовністю діти та підлітки можуть поводити себе агресивно та вчиняти насильницькі дії. Він наводить дані дослідження Дж. Макорд, у яких пов'язані методи виховання дітей у родинах з кримінальними діями в наступні 30 років. Складний статистичний аналіз засвідчив, що такий зв'язок себе виявляє майже в 75 % випадків. На підставі цього робиться висновок, що саме виховання дитини спроможне чинити «тривалий вплив» на розвиток як її антисоціальних та просоціальних схильностей.

Іншим чинником, який може сприяти як просоціальній, так і антисоціальній поведінці індивіда, за Берковіцем, є чинник ризику. Це може бути так звана материнська депривація, коли мати впливає на свою дитину незрозуміло та непослідовно, або просте відторгнення дитини. Дж. Макорд констатувала,

що половина тих, хто в дитинстві був залишений нелюблячими батьками, коли ставали дорослими, були засуджені за тяжкі злочини, іноді й тоді, коли їх не піддавали фізичному покаранню. «Як паління є фактором ризику в розвитку раку легенів та хвороб серця, так і жорстоке поводження батьків із дітьми може бути чинником, який підвищує вірогідність формування антисоціальних схильностей» [28, с. 203].

Проте Берковіц зазначає, що батьківська байдужість не завжди обумовлює розвиток антисоціальних тенденцій. Якщо байдужі, але послідовні матері чітко визначають свої вимоги до синів, а вони добре засвоюють ці вимоги та норми поведінки, то остання може мати й просоціальну спрямованість. Необхідно, щоб батьківська байдужість поєднувалася з іншими чинниками негативного впливу. До них учений відніс жорстоке поводження та непослідовність у застосуванні виховних заходів. У цьому сенсі Берковіц посилається на дослідження Дж. Патерсона, який виявив, що в родинях, де низький рівень освіти батьків та низький рівень прибутків, немає і відповідного розуміння поняття «батьківського менеджменту». Дослідник встановив, що «... такі батьки не можуть упоратися з виконанням чотирьох важливих функцій:

- 1) вони недостатньо контролюють активність своїх дітей як у домашніх ситуаціях, так і поза домом;
- 2) вони не вміють адекватно дисциплінувати їхню антисоціальну поведінку;
- 3) вони не винагороджують у належній мірі просоціальну поведінку дітей;
- 4) вони недостатньо успішні у вирішенні виникаючих проблем» [28, с. 225].

В. Мак-Дауголл, засновник гормічної (від грец. *horme* – збудження, спонукання) психологічної концепції, згідно з якою психіка та поведінка всіх живих істот детермінується особливою інстинктивною силою – гормо, вважав, що в основі будь-якої людської поведінки знаходяться природжені інстинктивні прагнення [87]. Учений стверджував, що в кож-

ного інстинкту є свої цілі й відповідні емоції (наприклад, інстинкту самозбереження відповідає емоція страху). Саме ці емоції й визначають диспозиції (схильності) організму до певних дій. Загалом Мак-Дауголл пояснював поведінку людей соціальними інстинктами, «роботою сфери загально-людської підсвідомості» [67, с. 205].

К. Левін вважав поведінку такою, що складається в особистості з відносин з безпосереднім середовищем у цей часовий мікроінтервал. Відповідно до його концепції психологічної єдності особистості та навколишнього світу, особистість і подія взаємно переплітаються і в залежності від психологічного опрацювання різних обставин життя вони викликають у неї різні переживання та реакції [82].

Д. Макклеланд робить акцент на розгляді мотивації в якості індивідуалізованого механізму співвідношення зовнішніх і внутрішніх чинників, які визначають способи поведінки індивідуума [87].

О. Маурер пояснює будь-яку поведінку як прояви індукції та редукції потягів. У першому випадку поведінка обумовлена наявністю наступних покарань, а в другому – заохочувальними наслідками [176].

У І. Аткинсона поведінка виступає як очікування чогось та як цінність, яка перетворюється у мотив. При цьому учений розглядає не реакцію, а саме дію. Стимули, що впливають, перетворюються в залежності від мотивів, їхнього значення та оцінки. Це визначає ефективний стан і характеристику дії [40].

Інший відомий учений-психолог С. Московічі поведінку людини розглядає крізь призму «соціальних репрезентацій». Останні – це такі суспільні уявлення, які представляють осмислені знання. Такими знаннями в традиційних суспільствах є міфи, вірування, традиції. У сучасному соціумі такими уявленнями, на думку Московічі, виступають наукові уявлення та здоровий глузд [106]. Соціальні репрезентації – це суспільна свідомість, у якій дуже складно взаємодіють на

рівні здорового глузду різні переконання (здебільшого ірраціональні), ідеологічні погляди, знання, власне наука. І саме вони на рівні буденного мислення спрямовані на вирішення повсякденних проблем та детермінують прояви реальної поведінки людей.

С. Московічі стверджує, що найважливішою функцією соціальних репрезентацій є функція опосередкування поведінки. Репрезентації розглядаються в цій функції як незалежна змінна, що детермінує поведінку. Тому призначення репрезентацій – брати участь у процесах формування поведінки та орієнтації соціальних комунікацій. Функція соціальних репрезентацій у внутрішньогруповій міжособистісній взаємодії полягає «... у визначенні поля можливих комунікацій, цінностей або ідей, що виявляються з точки зору групи і тим самим спрямовують і регулюють соціально-бажану поведінку» [106, с. 78].

П. Жане в концепції психології поведінки зазначає, що поведінка включає в себе не тільки прозору активність, але й внутрішній психічний зміст, який виступає її регулятивним ланцюгом [129]. На думку Жане, основною клітиною соціального життя є соціальна дія. Вона є втіленням співпраці, за якої один індивід виконує першу частину дії, а інший – другу.

Учений відокремлює сім рівнів людської поведінки. З наростанням: рефлекторні акти, відстрочені перцептивні дії, елементарні соціальні акти, елементарні інтелектуальні акти, формування інтелектуальних об'єктів, розумова діяльність та найвищий рівень – творча, трудова діяльність. При цьому в регуляції соціальної поведінки велика роль відводиться мові, оскільки при переході від одного рівня до іншого, дія спочатку проговорюється й тільки потім перетворюється в розумові процеси.

Американський учений Е. Сатерленд висунув концепцію диференціальної соціальної організації (теорія диференціальної асоціації) [143].

Основні положення цієї теорії можна об'єднати у вісім основних принципів:

1) кримінальна поведінка є набутою, а не вродженою або винайденою конкретними людьми;

2) вона вивчається при соціальній взаємодії й швидше в умовах безпосереднього спілкування в групах, ніж через засоби масової інформації;

3) те, що засвоюється, містить у собі як методи здійснення злочинів, так і кримінальні мотиви, спонукання, раціоналізації й атитюди;

4) мотиви й спонукання одержують специфічну спрямованість у результаті визначень правового кодексу як сприятливого або несприятливого, залежно від підтримки цього кодексу (норм) всередині субкультури;

5) людина стає злочинцем унаслідок переваги сприятливих порушень закону визначень над несприятливими в міру того, як вони засвоюються з навколишньої культури;

6) диференціальні асоціації варіюють за частотою, тривалістю, хронологічною черговістю та інтенсивністю або силою емоційного впливу;

7) процес навчання через утворення зв'язку (асоціацію) з кримінальними й антикримінальними паттернами містить у собі механізми, задіяні в будь-якому виді навчання, а не тільки наслідування;

8) кримінальна поведінка не пояснюється основними потребами, оскільки ті самі потреби й цінності лежать в основі як кримінальної, так і некримінальної поведінки.

На підставі зазначеного можна зробити висновок, що Сатерленд не вбачає суттєвої різниці в детермінації як соціально-нормативної, так і кримінальної поведінки. Усі свої констатації вчений зводить до стимульно-реактивного відтворення поведінки індивідуума. Тобто вчений знаходиться на позиціях класичного біхевіоризму.

Р. Екерс на підставі диференціальної теорії «асоціація – підкріплення» розглядає соціально-нормативну поведінку як

прояв впливу зовнішніх у відношенні до індивіда норм, які за-своюються в процесі соціалізації при обов'язковому їхньому підкріпленню. На його думку, існують такі види підкріплення, як соціальне (найбільш важливе) і несоціальне. Своєю чергою, вони диференціюються на позитивне соціальне та нейтралізуюче соціальне підкріплення. Екерс вважає, що саме позитивне соціальне підкріплення є необхідною умовою про-дукування індивідом просоціальної поведінки [33].

Такі соціальні психологи, як Дж. Мід, Е. Еріксон та ін. стверджують, що в повсякденному житті на поведінку людини впливають численні очікування. Наприклад, коли ми йдемо на день народження, ми зобов'язані зробити подарунок, в автобусі треба поступитися місцем людям похилого віку і т. ін. Ці очікування іноді наведені в законах і мають певну диференціацію, коли одні є більш важливими за інші [150; 185].

Дослідники вважають, що норми не є лише одними чинниками впливу на вчинки та прагнення людей. Великий вплив здійснюють культурні ідеали суспільства. Так, в американському суспільстві, у якому досить високо цінуються такі якості, як упевненість у собі, вміння володіти собою та агресивність, переважно добре ставляться до людей, які спроможні самостійно досягти поставлених цілей, і тоді, коли вони вчиняють асоціальні та навіть антисоціальні дії. На противагу американській культурі, у східній культурі, яка спирається на такі цінності, як споглядання, пасивність, колективізм, неприпустимими є дії, коли людина протиставляє себе іншим. Усе це, безумовно, відбивається на соціальних та правових нормах суспільства, задає відповідної спрямованості поведінці особистості.

У цьому контексті доречним буде більш детальний розгляд поняття «соціальної установки», оскільки значна кількість зарубіжних учених наполягає на тому, що нормативна поведінка є наслідком дії установок, що «виробляє» індивід у відповідь на очікування суспільства.

Як відомо, саме слово «установка» походить від латинського «*aptus*», що має значення:

- 1) фізичний або розумовий стан підготовленості до дії;
- 2) поза людини в змісті моторного або розумового нахилу.

Уперше про феномен установки заговорив М. Ланге в 1888 р. у зв'язку з експериментом щодо реакцій випробуваних на зовнішній подразник і готовності до цієї реакції, а впровадили в науковий обліг німецькі психологи Г. Мюллер та Ф. Шуман (1889 р.) [127].

Загалом під установкою розуміється сформована на основі минулого досвіду схильність сприймати й оцінювати який-небудь об'єкт певним чином і готовність діяти у відношенні до нього, і у відповідності до цієї оцінки [130].

Ще одним визначенням установки є розуміння її «... як цілісного стану особистості, який виробляється на підставі досвіду готовності, стійкого реагування на передбачення певних об'єктів або ситуацій, прояв доцільності, вибіркової активності, спрямованої на задоволення потреби в ситуації, пов'язаної з нею» [129, с. 140]. Отже, це психічний стан людини, суб'єкта діяльності, який визначає готовність і конкретні особливості її поведінки у відповідь на впливи зовнішнього середовища.

Поняття соціальної установки в науковий обіг вперше було введено в 1918 р. зарубіжними психологами У. Томасом і Ф. Знанецьким, які визначили її як психологічний процес, розглянутий у відносинах із соціальним світом й узятий насамперед у зв'язку із соціальними цінностями. На їхню думку, цінність є об'єктивною стороною установки, а установка є індивідуальна (суб'єктивна) сторона соціальної цінності [58].

Зарубіжні дослідники, в основному, визначають установку на підставі категоризації стимулів у відповідності з оцінювальними параметрами, які засновані на афективній, когнітивній і поведінковій інформації (так звана «абетка» установок) [150]. При цьому існує різноманіття підходів до розгляду як самої проблеми, так, власно кажучи, і визначення поняття «соціальна установка» («social attitude») [109; 150; 188].

Відомо, що Г. Олпорт провів велику роботу з узагальнення визначень, які були надані установці в зарубіжній психології та одним з перших у 1935 р. сформулював загальноприйняте визначення, яке і до тепер зберігає своє значення. На його думку, «Установка є станом психонервової готовності, яка склалася на основі досвіду і яка справляє прямий і (або) динамічний вплив на реакції індивіда щодо всіх об'єктів або ситуацій, з якими він зв'язаний» [113, с. 44].

Психоаналітичний напрямок установці спеціальної уваги не приділяв. Проте, як відзначав Г. Олпорт: «Фрейд наділив установку життєвою силою, зрівняв її з бурхливим потоком несвідомого життя» [114, с. 89]. У цьому випадку, мова йде про те, що за Фрейдом, установка, не маючи власного енергетичного заряду, черпає його, регулюючи наявну психоенергетику. «Установка індивіда відносно класу об'єктів визначається особливою роллю, яку ці об'єкти стали грати в сприянні реакціям, що зменшують напруженість особливих мотивів і вирішують особливі конфлікти між мотивами» [106, с. 369].

Більшість представників біхевіористського напрямку (К. Ховланд, Х. Келли, А. Мосер та ін.) розглядають установку як результат учення за допомогою асоціації, підкріплення й наслідування [175]. Як відзначає Л. Дуб: «У біхевіористській схемі установка розглядається як імпліцитна, опосередкована реакція – гіпотетична конструкція або проміжна змінна між об'єктивним стимулом і зовнішньою реакцією. Установча реакція, яка недосяжна для зовнішнього спостерігача, є одночасно реакцією на спостережуваний стимул і стимулом для спостережуваної реакції, діючи на подобу «сполучного» механізму. Обидва ці стимульно-реактивних зв'язки (спостережувальний стимул – установка; установка – об'єктивна реакція) приблизно підкоряються всім законам теорії поведінки... Установка визначається як імпліцитна, зухвала драйв-реакція, яка вважається соціально значущою в суспільстві для індивіда» [106, с. 88].

Загалом таке пояснення дає загальне бачення того, як біхевіористи уявляють собі можливість оперування поняттям установка у відповідності зі своєю теоретичною схемою, у якій людина виступає системою стимульно-реактивних зв'язків, що складаються в результаті зовнішніх впливів.

Представники когнітивної психології (М. Розенберг, Ф. Хайдер, Т. Ньюкомб, Л. Фестінгер та ін.) вважають, що установка є оцінкою індивіда ціни й результату, які основані на виважуванні всіх аргументів «за» і «проти», а також установи виступають одним з елементів узгодженості психічної рівноваги людини [14; 160; 161].

Так, Т. Ньюкомб, Д. Брем і Л. Фестінгер відзначають, що між установками й поведінкою існує певний ступінь узгодженості. Поняття «певна» означає, що існують і неузгодженості. Однак, учені зазначають: «Якщо установка стійка, є важливою для індивіда, як результат прямого досвіду, що має високу кореляцію між знаннями й почуттями, то на підставі її досить упевнено можна пророкувати його поведінку» [150, с. 251].

У визначенні М. Рокіча, соціальна установка виступає відносно стійкою в часі системою поглядів, уподобань про об'єкт або ситуацію, що зводить до певної реакції [208]. При цьому вчений вважає, що саме поведінка є дією двох установок – на ситуацію й на об'єкт. Перші відносяться до способів дії (інструментальні), другі – відносно об'єктів дії (цільові).

Ще один дослідник С. Аш на основі положень гештальтпсихології описує установку як організацію досвіду й знань, пов'язаних з цим об'єктом. Для нього це «... ієрархічно організована структура, частини якої функціонують відповідно до їх місця в загальній структурі» [106, с. 368].

Загалом когнітивісти вважають, що роль установки складається в опосередкуванні інформації, яка надходить, в асиміляції, модифікації або блокуванні її. Тобто установки – це динамічні незалежні змінні, які мають іманентну здатність регулювати поведінку індивіда. При цьому одинична

установка позбавлена динамічного потенціалу. Він виникає тільки при наявності неузгодженості когнітивних компонентів двох установок [161].

Існують емпірично виведені чинники, які визначають високу узгодженість установки й поведінки. До них дослідники відносять: «... несуперечність установки, інформація про об'єкт установки, відповідність когнітивного й афективного компонентів установки, особистий досвід, стабільність установки із часом, відповідність установки поведінці, виразність установки, відсутність суперечливого ситуаційного тиску» [150, с. 256]. Несуперечність установки складається в мінімізації психічної напруги (дисонансу), що виникає внаслідок невідповідності вчинків індивіда з його реальними уявленнями про нього. Несуперечність означає узгодженість і гармонію установки та вчинку [161].

Таким чином, можна зазначити, що у своїх численних дослідженнях соціальної установки зарубіжні дослідники встановили наступні залежності. По-перше, інформація про об'єкт установки підсилює впевненість суб'єкта в правоті своїх переконань або вчинків. Когніції виступають своєрідним фундаментом або мірилом того, що людина збирається відстоювати або робити. По-друге, відповідність когнітивного й афективного компонентів установки припускає тотожність переконань і почуттів. Людина прагне змінити свої переконання й сприйняття фактів таким чином, щоб ті відповідали її оціночним перевагам, навіть тоді, коли в неї відсутня необхідна інформація для підтвердження або виправдання своїх учинків. По-третє, особистий досвід припускає знання про об'єкт установки, знайомство з ним не на підставі того, що чув або бачив, а на підставі особистого спілкування або пізнання. По-четверте, стабільність установки з часом визначається її незмінністю та сталістю. При цьому максимальна узгодженість між установками й поведінкою відбувається тоді, коли вони оцінюються приблизно в один і той же час. По-п'яте, відповідність установки поведінці

виявляється в тому, що при мінімальному розходженні установки й конкретного вчинку суб'єкта, останній досягає більшого задоволення. При цьому існує тенденція більшого узгодження саме поведінки установкам.

Виразність установки найбільш сильно корелює з реальною поведінкою людини. Така установка підсилюється афективним компонентом (тобто почуттями, які порушує об'єкт установки) або когнітивним (тобто активізація переконань людини, які стосуються об'єкта установки). При цьому, як відзначають дослідники, когнітивний компонент є більш сильною детермінантою реальної поведінки індивіда.

Найбільш істотним є те, що відсутність суперечливого ситуаційного тиску сприяє тому, що суб'єкт у різних ситуаціях може застосовувати ту саму установку для того ж об'єкта. Саме ситуаційна складова часто втручається в узгодження реальної поведінки з реальною установкою людини.

Таким чином, ми можемо констатувати, що хоча серед зарубіжних психологів й існує поляризація думок щодо поняття «соціальна установка» та її функціональної ролі, проте ми згодні з тими дослідниками, які дотримуються положення про трикомпонентну її структуру та доводять можливість зміни реальної поведінки людини через зміни її когніцій (думка, переконання) та афективних проявів (радість, страх) [161; 175].

Серед зарубіжних дослідників, які вивчають соціально-нормативну та анормативну поведінку, певна увага приділяється й ціннісно-смісловій сфері особистості. Так, Ш. Шварц, Дж. Орлеанс, К. Тітл стверджують, що саме цінності та моральні аргументи мають суттєвий вплив на прийняття суб'єктивного рішення щодо скоєння або нескоєння правопорушення. Особиста мораль та сприйняття права сильніше впливають на дотримання законів, ніж інші чинники [150; 213].

Ш. Шварц вважає, що цінності у формі усвідомлених цілей показують три універсальні потреби людського існування, впливу яких повинні підлягати всі індивіди та суспільство: потреби індивідів як біологічних організмів, потреби

в скоординованій соціальній взаємодії та потреби в добробуті груп. Саме індивіди, які прагнуть до скоординованої соціальної взаємодії та потреби в добробуті групи, виявляють і стійку просоціальну поведінку [212]. Учений також зазначає, що соціальні норми повинні бути інтеріоризовані індивідом і стати його «індивідуальними нормами», оскільки тільки на підставі цього людина здійснює вчинки, які від неї очікує суспільство [213].

Дослідник Р. Емлер розглядає просоціальну (соціально-нормативну) поведінку як певну соціальну ідентичність, яка обирається молодими людьми, тому що вона має сенс. Учений зазначає: «Якщо є сенс у делінквентній поведінці, то це є проявом непатологічної та раціональної соціальної ідентичності. Делінквентність концептуалізується як загальна поведінкова характеристика, яка притаманна багатьом молодим людям» [150, с. 138].

С. Коен у своїх дослідженнях спробував довести, що культура, яка існує в середовищі робітників, породжує тривогу в підлітків і юнаків із приводу свого статусу. І хоча деякі з них приймають домінуючі цінності як релевантні досягнення, значна частина інших, насамперед тих, хто погано вчиться, дезавуюють ці цінності за допомогою захисного реактивного утворення й знущаються із традиційних цінностей у складі делінквентних груп. Саме в них вони проявляють максимальну конформність і діють на догоду своєму оточенню, яке становлять такі ж, як вони самі [96].

Ще одним поглядом на поведінку людини крізь призму її соціалізації є так званий адаптивістський підхід. Прихильники цього підходу вважають, що життя дорослих людей треба розглядати як певну низку криз, які очікуються чи не очікуються і які необхідно усвідомлювати та переборювати. Так, Дж. Клаузен висловив думку про те, що дорослі люди постійно змушені балансувати між вимогами, які їм подає життя: робота, родина, друзі і т. ін. Крім цього, існують певні вікові бар'єри. Наприклад, так звана «криза сорокалітніх»,

коли людині здається, що життя втрачає колишній сенс, робота стає нудною, а родина стає як «спустошене гніздо». Ця криза має різні прояви в різних людей: одним здається, що вони відчують наближення старості та смерті, інші – відчайдушно прагнуть знову відчути себе молодими [14].

Прихильники теорії особистісних рис Г. Айзенк, Р. Кеттел, Дж. Гілфорд та інші вважають, що поведінка людини детермінується особистими рисами, якими вона володіє. Впливовість таких рис є значно більшою, ніж вплив ситуації або контексту, у якому поведінка реалізується [6; 34; 129].

Г. Айзенк зазначає, що моральна поведінка не є наслідком раціональних рішень та мало керується розсудом. Будь-хто з тих, хто будує своє життя виключно на раціональній основі, може обрати життя злочинця, оскільки воно швидше наблизить його до матеріального добробуту, ніж життя праведника. На підставі цього Айзенк задається запитанням: «...чому порівняно мало людей скоюють злочини, коли винагорода явна та неминуча, а вірогідність покарання буває дуже невеликою?» [6, с. 435]. Відповідь учений пропонує шукати в площині поняття «сумління», яке треба сприймати не як релігійний механізм, вбудований у людину Богом, а, швидше за все, як умовний рефлекс, сформований шляхом довгого вироблення та закріплення. У відповідності з теорією І. Павлова, умовний стимул після кількох підкріплень зобов'язаний почати зв'язуватися з безумовною реакцією. Так, якщо дитина погано себе поводить, то її карають батьки або ті, хто знаходяться поруч. Таке покарання є болючим та неприємним. Саме в цьому спостерігається зв'язок між умовним стимулом та безумовною реакцією. Звідси припустимо, що через деякий час така девіантна поведінка буде асоціюватися у свідомості дитини із занепокоєнням, викликаним покаранням. Це занепокоєння, яке виникає у зв'язку з наміром скоїти якусь антисоціальну дію, Айзенк і називає «сумлінням», що ефективно утримує більшість людей від скоєння злочинних дій навіть тоді, коли вони матимуть велику винагороду, а вірогідність покарання буде дуже малою.

У відповідності з теорією рис Г. Айзенка, в інтровертів умовні рефлекси формуються швидше, ніж в екстравертів. Тому люди, яких відрізняють товариськість, імпульсивність, легковажність та нестриманість у поведінці, складніше піддаються моральному вихованню.

Г. Айзенк посилається на досвід з моргальним рефлексом – реакцію повік на струмінь повітря, який спрямовувався на рогівку. Випробовуванням одягали захисні окуляри, у яких було зроблено отвір, поєднаний з допомогою гумового шланга із зовнішнім джерелом повітря. Через нього на рогівку спрямовувався струмінь повітря. Умовним стимулом був тон, який змінювався в навушниках, а експеримент полягав у вимірюванні кліпання у відповідь на тон. Через кілька проб випробувані поступово почали реагувати опусканням повіка. Було констатовано, що інтроверти помітно швидше навчаються кліпати, ніж екстраверти. Іншими словами, у перших помітно швидше формувався умовний рефлекс. На підставі цього робиться висновок: «Екстраверти важче піддаються навчанню і в інших відносинах, а тому за інших подібних обставин вони більш схильні до антисоціальної поведінки» [6, с. 443–444].

Ще однією рисою особистості, яка характерна для людей, схильних до антисоціальної поведінки, Айзенк вважає сильну емоційність, або надчутливість лімбічної системи, яка контролює прояв емоцій. При цьому вчений зазначає: «Такі особливості не є культурно залежними, вони універсальні та поширені повсюди» [6, с. 444].

Треба зазначити, що загалом, на думку біхевіористськи орієнтованих психологів (J. Rich, J. Devitis та ін.), моральна свідомість є рефлексом, який збуджує в суб'єкта тривожність на певні типи ситуацій та дії і тому в основі доброчинної поведінки знаходиться страх потенційної кари, який забезпечує дотримання норм у відсутності реального контролю [200; 210].

Інші представники цього підходу зв'язують формування здібності дотримуватися норм із засвоєнням моделей

соціальної поведінки через наслідування (J. Aronfreed, M. Donald та ін.) [206; 207].

З погляду гуманістичної психології, сама сутність людини постійно рухає її в напрямку розвитку та самовдосконалення, якщо цьому руху не перешкоджають обставини та оточення. Тому соціальний розвиток особистості – це процес самоактуалізації «Я-концепції» [114; 162; 168].

Так, Г. Олпорт розглядав особистість як першоджерело людської поведінки [114]. К. Роджерс стверджував, що люди визначають самих себе, спостерігаючи та оцінюючи свій досвід, а тому вони спроможні зростати та розвиватися, і що позитивні зміни – це частина природного і закономірного прогресу [168]. А. Маслоу вважав, що поведінка людини залежить від потреб і здібностей людини, і визначається внутрішніми і зовнішніми мотивами. Задоволення потреб призводить до особистого зростання і відповідно – до доброчинної поведінки, фрустрація потреб є причиною неврозу та асоціальності [217; 218].

Учений, виходячи зі своєї теорії ієрархії потреб, зазначав, що чим вище людина може піднятися в ієрархії потреб, тим більшу індивідуальність, людські якості та психічне здоров'я вона продемонструє. Отже, з цього погляду тільки задоволення фізіологічних потреб, потреби в безпеці та захисті не може відповідати просоціальному виміру. Для людини, яка існує в певному соціумі, важливим є перехід на інші сходинки – задоволення потреби в належності та любові, самоповазі та актуалізації. На думку вченого, саме вони виступають принциповими моментами в організації мотивації людини. Якщо ці потреби не задовольняються, у людини «виникають апатія, цинізм і відчуження, що робить її антисоціальною і небезпечною для оточуючих» [217, с. 141].

В. Франкл вважав, що в столітті, коли десять заповідей втратили для багатьох свою силу, люди повинні бути готові до того, щоб сприйняти 10 000 заповідей, які відповідають 10 000 ситуацій, з якими її зіштовхує життя. Тоді людина

отримує імунітет проти конформізму та тоталітаризму – цих двох наслідків екзистенціального вакууму [162]. Тобто Франкл увесь деструктив людської поведінки зводить до наявності екзистенціального вакууму, а соціальну нормативність – до наявності в людини сенсу життя.

Ж. Піаже, Л. Колберг, Д. Канде, Дж. Келлі та інші представники когнітивного напрямку в психології вирішальну роль у поведінці особистості віддають знанням (когніціям). Для них людина виявляється насамперед «мислителем», а тому якісна поведінка людини буде залежати від інформації, яка є в її соціальному просторі, яку необхідно отримати, зрозуміти, оцінити та використати [122; 201; 202; 203; 204].

При цьому, моральну, просоціальну поведінку когнітивісти переважно розглядають як таку, що мотивована когнітивними потребами в самосвідомості людини і яка необхідна для розуміння соціальної реальності [26; 202; 204].

У структурній теорії Ж. Піаже здатність до морального судження є наслідком інтелектуального розвитку, який складається з послідовних перетворень когнітивних структур у відповідь на дії внутрішніх та зовнішніх сил. Стадії морального розсуду задаються універсальними стадіями когнітивного розвитку. Під час просування дітей до стадії формально-операціонального мислення відбувається відповідне зрушення в бік автономного розсуду, де правила вже розглядаються як наслідок групової згоди, а справедливість стає раціональним принципом, який регулює міжособистісну взаємодію [122].

Період від народження до двох років Піаже називає сенсомоторною стадією. У цей час у дітей формується здатність довго зберігати в пам'яті образи навколишнього світу. До цієї стадії, як відмічає Піаже, дітям здається, що предмет перестає існувати, коли вони на нього не дивляться. Це підтверджується тим, що немовлята постійно кричать, коли їх покидають батьки і залишаються тільки доглядальниці, але вже через півроку, коли батьки їх покидають, вони весело махають їм ручкою.

Друга стадія, від двох до семи років, називається предопераціональною. У цей час діти вчаться розрізняти символи та їхні значення. З початку вони прикро вражаються, коли хтось руйнує побудований ними замок із піску, який може символізувати їхній власний дім, але під кінець цього етапу починають розуміти різницю між символами і предметами, які вони означають.

Третя стадія – стадія конкретних операцій. Це вік від 7 до 11 років, який характеризується тим, що діти вже не порівнюють між собою предмети, а зіставляють їх на підставі знання, яке вони вже мають (наприклад, на основі рахування).

Четверта стадія, у віці приблизно від 12 до 15 років – стадія формальних операцій. На цьому етапі підлітки можуть вирішувати абстрактні математичні та логічні задачі, усвідомлювати моральні проблеми, а також мислити про майбутнє. Подальший розвиток мислення, як зазначає Піаже, удосконалює вміння та навички, які засвоєні на цій стадії [122, с. 334–335].

Як вже відзначалося, З. Фрейд вважав, що Super-ego відповідає за моральну функцію, яка має вияв у заохоченні та покаранні Его за його вчинки. Американський психолог Л. Колберг на підставі цього та теоретичних підходів Ж. Піаже здійснив спробу розробити свій власний підхід до проблеми морального розвитку людини [202].

У відповідності з його концепцією морального розвитку, особистість проходить шість стадій свого морального становлення. Перехід від однієї стадії до іншої відбувається внаслідок удосконалення когнітивних навичок та здібностей до співпереживання або емпатії.

Дві перші стадії стосуються дітей, які ще не засвоїли понять добра та зла і, відповідно, ще не розуміють їх відмінностей. Вони прагнуть уникнути покарання, що відбувається на першій стадії, та отримати винагороду – на другій.

На третій стадії люди усвідомлюють думки інших та прагнуть діяти так, щоб завоювати їхнє схвалення. Саме

в цей час починають формуватися власні поняття про добре та погане, люди прагнуть пристосуватися до оточення, щоб отримати соціальне схвалення.

На четвертій стадії люди усвідомлюють інтереси суспільства та правила поведінки в ньому. Це формування моральної свідомості. Людина, яка побачила, що хтось загубив свого гаманця, обов'язково зверне його увагу на це або поверне гаманець, тому що «це правильно». Колберг вважає, що на останніх двох стадіях люди здатні до моральних вчинків незалежно від загальноприйнятих цінностей.

На п'ятій стадії люди усвідомлюють можливі суперечності між різними моральними переконаннями. Вони здатні узагальнювати, уявляти, що відбуватиметься, якщо всі будуть діяти певним чином. Формується власна думка про те, що «добре», а що «погано». Наприклад, не варто ховатися від сплати податків, оскільки це підриває економіку держави. Але люди усвідомлюють і те, що «погане», наприклад, брехня може бути і «брехнею заради порятунку».

На шостій стадії в людей формується власне етичне почуття, універсальні та послідовні моральні принципи. У таких людей відсутній егоцентризм і вони поважають право інших. Учений зазначає, що Махатма Ганді, Ісус Христос, Мартін Лютер Кінг були мислителями, які досягли цієї найвищої стадії морального розвитку.

При цьому слід зазначити, що фахівці ставлять під сумнів деякі положення цієї концепції. Поведінка людей не завжди відповідає тій або іншій стадії. Навіть тоді, коли вони знаходяться на одній і тій же самій стадії, можуть вести себе по-різному в подібних ситуаціях. Більше того, викликає сумнів, що всього кілька людей досягли шостого рівня в моральному розвитку. Може, це було викликано тим, що ці люди з'явилися в певний історичний час, коли їхні ідеї набули особливого значення [106; 215].

Проте підхід Колберга має досить сильну підтримку серед зарубіжних учених. Так, Ф. Пауер, Е. Хігінс, Д. Кандес,

Т. Лінкона та ін. вважають, що стадійність морального зростання є універсальним принципом побудови відносин особистості із суспільством [207; 210; 214]. Е. Штауб констатує, що готовність діяти у відповідності з соціальними стандартами (нормами), виявляють люди з високим рівнем морального розвитку і низьким рівнем макіавеллізму (зневажання моральних принципів заради досягнення цілі) [214].

Також у поширенні ідеї Ж. Піаже стосовно вікових змін дитячої свідомості Дж. Адельсон та інші виокремили вісім основних новоутворень у розвитку правового мислення дітей і підлітків. Дослідниками було встановлено, що цим змінам притаманний ортодоксальний та консервативний характер. Діти та підлітки (від 11 до 18 років) поступово «занурюються» в реальне доросле життя, але його ідеалізація в сучасних тінейджерів зустрічається досить рідко, на відміну від обачності та скептицизму [207]. Взагалі вчені констатували, що чим вищим є когнітивний розвиток підлітків, тим більшим є прояв їхньої конформності та цинізму.

Представники неокогнітивістського підходу Р. Балачей, Д. Креч, Р. Крачфілд та інші зазначають, що організована поведінка, це молярна організація та найбільш важливий її елемент – пізнання [13; 31; 149]. Дослідники стверджують, що неможливо зрозуміти поведінку, окремо досліджуючи її компоненти («молярні елементи»). Поведінка не тільки молярно організована, але найважливішим елементом цієї організації є пізнання.

Американський соціальний психолог Р. Гоулд запропонував власний підхід щодо соціалізації, який отримав назву теорії змін особистості [106]. Згідно з його підходом, формування соціальних навичок має якісну різницю в дітей та дорослих. Учений поділяє погляд З. Фрейда відносно того, що травми, які були перенесені в дитинстві, є вирішальними у формуванні особистості. Проте вони частково можуть бути знівельовані.

Дорослі шляхом роздумів і спостережень можуть усвідомлювати, що деякі поняття, які були навіяні в дитинстві,

не відповідають дійсності, що батьки далекі від удосконалення та не такі вже й всемогутні, що навколишньому світу нема діла до їхніх прагнень та страхів, що не обов'язково підкоряється авторитетам.

Учений стверджує, що успіх соціалізації дорослих пов'язаний з поступовим подоланням дитячої невпевненості у всемогутності авторитетних осіб та в тому, що інші зобов'язані турбуватися про твої потреби. Внаслідок цього формується більш реалістична впевненість у розумній мірі довіри до авторитетів та розуміння того, що люди співвідносять у собі як гідність, так і недоліки. Позбавивши себе дитячих міфів, люди стають більш терплячими, щедрішими та добрими. Особистість набуває значно більше свободи та відповідальності за свій вибір. Проте все може бути й навпаки, але автор це пов'язує з неможливістю людини подолати психологічні тенденції, які склалися в дитинстві.

Орвіль Г. Брім-молодший висловлює думку про те, що людина соціалізується все своє життя та між соціалізацією дітей та дорослих існують певні відмінності.

По-перше, це те, що соціалізація дорослих продукує головним чином у зміні їхньої зовнішньої поведінки, у той час коли дитяча соціалізація корегує базові ціннісні орієнтації.

По-друге, дорослі можуть оцінювати норми, а діти здатні тільки їх засвоювати.

По-третє, соціалізація дорослих майже завжди припускає, що між чорним та білим існує багато «відтінків сірого кольору».

По-четверте, соціалізація дорослих спрямована на те, щоб надати допомогу людині в набутті нею певних навичок, у той час як соціалізація дітей формує головним чином мотивацію їхньої поведінки. Наприклад, на підставі соціалізації дорослі стають солдатами або членами комітетів, а діти навчаються виконувати правила, бути уважними та вдячними [160, с. 336–337].

Представники символічного інтеракціонізму Ч. Кулі та Дж. Мід розробили концепцію розвитку особистості, у якій

запропонували розглядати її в якості похідної взаємодії людини з навколишнім світом. При цьому саму соціалізацію особистості вчені розглядають як результат соціальної взаємодії людей [205; 207].

Ч. Кулі запропонував покласти в основу формування особистості ефект «дзеркального відбиття» інтеракцій людини або уявлень про те, як її оцінюють інші люди [207]. Дзеркальне «Я» складається з трьох елементів:

- 1) того, як сприймають людину інші люди;
- 2) того, як люди реагують на те, що бачать;
- 3) того, як люди відповідають на сприйняту реакцію інших.

Дж. Мід пішов ще далі. Вважаючи, що «Я» є продуктом соціальним, який формується на підставі взаємовідносин людини з іншими людьми, учений стверджує, що така екстраполяція має тенденцію до свого зростання. Діти спочатку не можуть пояснити собі мотиви поведінки інших, але навчившись усвідомлювати свою поведінку, думати про себе, вони починають думати про інших та разом з тим набувають почуття свого власного «Я». На думку дослідника, процес формування особистості включає три стадії.

Перша – це імітація. Діти копіюють поведінку дорослих, не розуміючи її. Вони вікарно навчаються тому, що роблять дорослі. Наприклад, діти можуть допомагати батькам прибирати кімнату, але не розуміючи, навіщо.

Друга – ігрова стадія. Діти розуміють поведінку як виконання певних ролей і в процесі гри вони продукують ці ролі. Перехід від однієї ролі до іншої розвиває в дітей здібність надавати своїм думкам та діям такий сенс, який надають їм інші члени суспільства. На думку Міда, людське «Я» складається з двох частин – «Я – сам» та «Я – мене». «Я – сам» – це реакція особистості на вплив інших людей та суспільства в цілому. «Я – мене» – це усвідомлення людиною себе з погляду інших значущих для неї людей (батьки, рідні, друзі). «Я – сам» реагує на вплив «Я – мене» так само, як на вплив інших людей.

У процесі гри діти обмінюються ролями та постійно виробляють своє «Я – мене». І кожного разу, коли вони дивляться на себе з погляду інших, навчаються сприймати враження про себе.

Третя – стадія колективних ігор. Діти навчаються усвідомлювати очікування не тільки однієї людини, але й усієї групи. Установки та очікування будують образ когось «іншого» – близьку людину «з боку», яка нібито є втіленням суспільної думки. Діти оцінюють свою поведінку за стандартами, які встановлені «іншими з боку». Дотримання певних правил у грі готує дітей до засвоєння правил поведінки в суспільстві, які втілені в нормах та законах. І на цій стадії в дітей виникає почуття соціальної ідентичності [150].

Ще одним напрямком щодо визначення соціально-нормативної поведінки особистості є так званий соціологічний підхід, у якому превалює соціально-психологічна складова. Згідно з ним розроблено дві основні концепції: теорія конформізму (теорія напруги) Роберта Кінга Мертона та теорія нонконформізму (теорія контролю) Тревіса Хірші [26; 87; 99; 199].

Р. Мертон виходить з концептуальних засад Ж. Ж. Руссо щодо визначення природи людини як миролюбної та доброї істоти, яку провокують на агресію та ворожість обмеження суспільства. Несправедливе суспільство псує людину, перетворює її у жорстокого егоїста. Тому «... для повернення до природної гармонії необхідно скасувати приватну власність» [14, с. 393].

Відомо, що французькі просвітники пропагували ідеї рівності всіх перед законом та про укладення суспільного договору (створення законів), який регулював би відносини між народами та громадянами [101]. Але відомо й інше. Наприклад, один з вождів Французької революції Максиміліан Робесп'єр (Непідкупний) у юності довгий час спілкувався з уже старим Руссо і це наклало свій відбиток на все його подальше життя. Та й не тільки його. Із хронік того часу відомо, що якобінці ловили на вулицях Парижа вагітних аристократок,

вирізали з утробы людські плоди, наколювали їх на багнети та голосно дефілювали, розмахуючи ними, як стягами. Зграї розлючених людей нападали на аристократів та шматували їх на куски. Проте потім Революція, як того й слід було чекати, прийнялася «пожирати своїх діточок».

У зв'язку з цим Мертон стверджує: «Людина впадає в так званий стан аномії та веде себе деструктивно по відношенню до суспільства тоді, коли мета, яку ставить перед собою людина, не може бути задоволена тими засобами, які надає їй суспільство. Відтак людина і продукує ворожість та непоко-ру. В іншому випадку вона поводить себе конструктивно і продукує максимум конформізму відносно соціально-правових норм суспільства» [99, с. 114–115].

Мертон відокремлює п'ять способів «аномічного пристосування» людини як реакцію на аномічну напругу в різних формах адаптації: конформність, інновацію, ритуалізм, ретритизм та заколот.

I. Конформізм (підкорення) – єдиний тип незалежної соціально-бажаної поведінки.

II. Інновація (нововведення) – згода та схвалення певної культури цілями, але відкидання соціально-бажаних засобів їхнього досягнення.

III. Ритуалізм (крайня ступінь засвоєння інституалізованих вимог) – відкидання цілей певної культури, але згода на використання соціально-бажаних засобів.

IV. Ретритизм (відхід від життя) – спостерігається в тих випадках, коли людина водночас не приймає і цілі, і соціально-бажані засоби їхнього досягнення.

V. Заколот (бунт) – прагнення змінити старі цілі та засоби на нові, а не тільки відкидання того й іншого.

Мертон зазначає, що люди можуть переходити від однієї альтернативи до іншої залежно від того, як вони приєднуються до різних видів соціальної діяльності. Пристосування першого типу (підкорення як визначеним культурою цілям, так і засобам) є найбільш звичайним та поширеним.

Поведінка в рамках загальноприйнятої ролі, яка орієнтована на досягнення основних цінностей групи, уособлює собою правило, а не виключення. Власне це і є певна сукупність людей, яка визначається як група або суспільство. Навпаки, пристосування четвертого типу є найменш поширеним. На думку вченого, до цієї форми поведінки людину спонукають дві обставини. По-перше, це тривалі невдачі в досягненні поділяючих суспільством цілей легальними засобами та по-друге – нездатність індивіда вдатися до незаконних (злочинних) засобів досягнення цілей. «Подвійна невдача» призводить як до виникнення ретризму на індивідуальному рівні, так і до формування так званих ретристських субкультур.

При цьому зазначається, що відторгнення цілей і засобів властиве людям, які в соціологічному плані є справжніми «чужаками» в суспільстві. Під цю категорію Мертон підводить людей з певними вадами психіки (психопатів, психоневротиків), паріїв, волоцюг, хронічних алкоголіків та наркоманів. Ці люди відмовляються від цілей культури, доходячи до повного відторгнення цілеспрямованої діяльності, а їхнє пристосування не знаходиться в згоді з інституціональними нормами. Тобто мова йде про певний соціальний прошарок маргінальних індивідів.

Відносно другого, третього та п'ятого типів пристосування вчений вказує на те, що результат буде визначатися конкретними рисами особистості та культурною характеристикою. Неадекватне пристосування індивіда до вимог суспільства може призвести до виникнення реакції типу інновації, через яку конфлікт та переживання, які пов'язані з невдачею в досягненні мети, усуваються шляхом відмови від інституалізованих засобів та зберіганням прагнення до досягнення успіху. Ритуалізм передбачає відкидання цілі як недосяжної, але при збереженні підкорення існуючим нормам. Заколот продукує у випадку, коли звільнення від домінуючих стандартів є наслідком невдачі або обмеження перспектив, що призводить до спроби впровадити «новий соціальний порядок».

Мертон також зазначає, що антисоціальна поведінка є продуктом відсутності високого ступеня злагодженості між засобами і цілями, як елементами культури та класової структури суспільства. Так, наприклад, вимоги суспільства щодо орієнтації поведінки людини в напрямку накопичення багатства та відсутність інституалізованих засобів щодо здійснення цього призводять до формування психопатичної особистості, антисоціальної поведінки та революційної діяльності. У суспільствах, аналогічних американському, тиск щодо прагнення до успіху, пов'язаному із завоюванням престижу, призводить до руйнації ефективних соціальних обмежень у виборі заходів, які використовуються для досягнення цієї мети. Доктрина «ціль виправдовує заходи» стає головним принципом діяльності тоді, коли структура культури здебільшого звеличує ціль, а соціальна організація обмежує можливий доступ до апробованих засобів її досягнення. Навіть попри те, що Мертон це написав ще в 1938 році, стає зрозумілим, що цей принцип стосується не лише суспільств, аналогічних американському, а є цілком закономірним і для такого, як наше. Акцент, який робиться на таких цінностях, як гроші та влада, у нашому суспільстві призводить до виникнення поширених форм перебільшення тривог, ворожості, неврозів та антисоціальних проявів. А насилля та шахрайство стали майже єдиними засобами досягнення зазначених цінностей-цілей у силу їхньої відносної ефективності.

Т. Хірші, навпаки, виходить з філософських засад Т. Гоббса, який вважав, що люди в природному стані жорстокі і агресивні істоти і тому їх потрібно приборкати за допомогою законів та суспільного порядку [199].

Гоббс стверджував, що природа обдарувала кожну людину однаковими потребами та мотиви їхньої поведінки зводяться до п'яти базових спонук: в їжі (голод), у питті (спрага), у сексі, у безпеці (страх) та самоствердженні (пихатість). Разом з тим природа кожному дала «право на все», і це стало причиною такої ж люті й ворожнечі, як у тваринному світі.

Відтак, «норма» соціально-психологічного виміру життя людей – заздрість, ворожнеча та конкуренція. Філософ вважає, що «війна всіх проти всіх» є первинним натуральним станом стосунків між людьми, хоча існування «природних законів» людиною не заперчується, але діють вони вибірково [59].

Проте для реалізації спонук людям доводиться існувати разом і, відповідно, обмежувати свої егоїстичні домагання. Соціальна дійсність так чи інакше формує в людини ті якості, які їй потрібні для забезпечення взаємоприємного існування. Тому й держава повинна бути організована таким чином, щоб егоїзм одних був нейтралізований егоїзмом інших. Егоїстична сутність людини повинна працювати на загальну стабільність та добробут. Те, що є вадою для одного, у своїй взаємодії повинно стати доброчесністю для всіх.

Англійський мораліст Адам Сміт узяв гоббсовського «Левіафана» за підґрунтя своєї теорії «невидимої руки», яка повинна привести егоїстичних конкурентів до дій для добра суспільства. За Смітом, розумна економічна організація полягає в тому, щоб кожен, переслідуючи корисливі цілі, давав користь оточуючим. Ш. Монтеск'є розробив модель поділу влади, за якою і по теперішній час існують усі демократичні суспільства [101].

Т. Хірші наполягав на існуванні в суспільстві так званих «соціальних обручів». На думку вченого, у людини є стримуючі чинники, які виступають у формі інтерналізованих норм, що порівнюються із Super-ego й Ego. Чим більше люди вірять у цінності, прийняті суспільством (наприклад, у вірність законів), тим активніше вони прагнуть до успішного навчання, участі в соціально схвалюваній діяльності. Більше того, чим глибше буде їхня прихильність до таких соціальних інститутів, як родина, школа, просоціальні групи однолітків, тим менша буде вірогідність того, що їхні вчинки будуть мати девіантний характер [199].

Хірші поставив підпорядкування правилам у залежність від сили зв'язку між індивідом і суспільством, від схильності

людини до прояву звичайного конформізму («ставки на конформність»). На його думку, девіантність і просоціальність залежать від того, коли виникає цей зв'язок та його сили. Тобто, якщо егоїстичні тенденції перемагають, ми маємо справу з девіантністю, а якщо конформістські – з просоціальністю.

Елементами такого зв'язку виступають: а) прихильність до інших у формі сумління, інтерналізація норм і заклопотаність тим, про що думають інші; б) прихильність традиційним цілям; в) активна участь у традиційних заняттях, несумісних з делінквентною активністю; г) віра в моральну обґрунтованість традиційних цінностей [26, с. 116–117].

На думку вченого, не потрібно ніякої спеціальної мотивації для того, щоб пояснити злочин, який є природним результатом нестриманих тенденцій людини шукати задоволення й уникати болю. Злочинні дії є проявом негайного задоволення загальнолюдських бажань. Ці дії залежать від сприятливої можливості й спокус, і мають тісне споріднення з іншими, не схвалюваними соціумом діями, такими як: пияцтво, паління, уживання наркотиків, безладні статеві зв'язки, аварії й всі інші дії, які вчиняються під час втрати самоконтролю. Низький рівень самоконтролю сприяє «кримінальності», високий – «просоціальності».

Таким чином, за Хірші, основним у розумінні проблем соціальної нормативності виступають не особливі гедоністичні потреби або цінності індивіда, а низький індивідуальний самоконтроль і порушений самоконтроль тих, хто повинен був би виховувати цих суб'єктів.

Слід зазначити, що соціально-нормативна поведінка індивідуума деякими зарубіжними вченими розглядається і крізь призму антропологічної теорії злочинця Ч. Ломброзо [85]. Як відомо, дослідник вважав, що людина володіє вродженою схильністю до антисоціальної поведінки. Ломброзо навіть ввів термін «homo delinquens» та описав типи злочинців (вроджені, професійні, імпульсивні, злочинці за пристрастю, криміналоїди, морально-хворі, злочинці-істерики).

Е. Феррі, У. Пірс та ін. говорять про те, що відсутність певних порушень у структурі особистісних характеристик і рис є визначальною ознакою того, що така людина не буде порушувати соціально-нормативні приписи [175].

У теорії У. Шелдона щодо типу статури індивідуума відмічається наявність зв'язку між фізичною привабливістю людини та її соціально-нормативною поведінкою [183].

Учений на прикладі вивчення близнюків та названих дітей виділив генетичні та соціальні чинники, які істотно впливають на правовизначеність індивіда. Шелдон зазначав, що певні типи статури корелюють з певними рівнями інтелекту, темпераменту, моральними принципами та майбутніми здобутками людини. Він поділив людей на ендоморфів (повні та ширококістні), мезоморфів (м'язисті й атлетично складені) та екторморфів (узкокістні та тонкі) й відокремив певні стереотипи поведінки кожного з них.

У розвиток ідей Шелдона, Уеллс та Сігель експериментально дослідили наступне. По-перше, людина ендоморфного типу більше схильна до співчуття, вона доброзичлива та приємна в спілкуванні, більше залежить від інших і більш довірлива. По-друге, людей мезоморфного типу відрізняє впевненість у собі, хоробрість, ризик, схильність до авантюри і вони прагнуть домінувати. По-третє, людина екторморфного типу амбіційна, незалежна, підозріла, відчуває певну напругу, більш вперта та володіє складним характером. Крім цього, був зроблений висновок: «Серед законослухняних більше представників саме двох перших типів, а екторморфні люди частіше за все стають соціальними девіантами» [110, с. 230–231].

На підставі вищевикладеного та з урахуванням перелічених концептуальних підходів, різноманіття думок і тверджень зарубіжних учених, ми можемо зробити такі висновки.

Серед зарубіжних учених-психологів немає єдиної думки щодо визначення поняття соціально-нормативної активності індивіда, так і детермінант, які її зумовлюють. Існує велика кількість основних теоретичних підходів, серед яких

виділяються: психоаналітичний підхід, неофрейдистський підхід, біхевіористський підхід, необіхевіористський підхід, теорії інстинктів, когнітивістський підхід, гуманістичний підхід, функціональні теорії розвитку, соціально-психологічний підхід.

Більшість учених (за виключенням представників психоаналізу) соціально-нормативні аспекти існування людини намагаються розглянути з боку екстернальних побудов. Вони орієнтуються на визначення соціально-нормативної активності індивіда, виходячи із зовнішніх умов, у які потрапляє людина, її ставлення до них та можливостей пристосування (адаптації). При цьому більшість зарубіжних науковців вважає, що головними чинниками, які змушують індивіда продукувати соціально-нормативну активність, є соціальні норми та соціальний контроль, які разом утворюють соціально-психологічний механізм регулювання такої активності в межах конкретно визначеного соціального середовища.

1.2. Погляди радянських і пострадянських науковців на проблему соціально-нормативної соціалізації особистості

У пострадянській філософії, соціології, соціальній та юридичній психології, а також науках юридичного напрямку проблемі соціально-нормативної поведінки особистості відводиться значне місце, що зумовлено як її важливістю, так і її складністю визначення не тільки суто в теоретичному сенсі, а й у площині практичного розгляду конкретних її проявів.

Такі вчені, як Г. М. Андрєєва [11], О. Г. Асмолов [15], Л. М. Балабанова [19], О. М. Бандурка [24], І. Д. Бех [29], Л. І. Божовіч [35], С. П. Бочарова [24], В. Л. Васильєв [40], М. І. Єнікєєв [66], О. В. Землянська [24], Л. І. Казміренко [7], В. Є. Коновалова [74], В. М. Кудрявцев [79], С. Д. Максименко [88–90], Н. Ю. Максимова [91; 92], Є. М. Моїсєєв [7], В. В. Москаленко [103], Л. Е. Орбан-Лембрик [188], А. М. Столяренко [125], В. В. Третьяченко [152],

С. І. Яковенко [190], О. М. Яковлев [191] та багато інших неодноразово виділяли як мотиваційні аспекти соціальної, правослухняної, законослухняної, правовиконавчої, нормативної поведінки, так і її чинники, умови та механізми інсталяції.

Разом з тим аналіз вітчизняних наукових джерел свідчить, що з проблем аномативної (девіантної, делінквентної, протиправної, злочинної) поведінки особистості ми маємо значну кількість наукових праць, а відносно соціально-нормативної (правомірної, правослухняної, правовиконавчої, законослухняної) поведінки ми маємо певний дефіцит як експериментальних досліджень, так і суто теоретичних розробок. У цьому контексті В. І. Іванов зазначає: «Людина своїм біологічним походженням приречена нести в собі психобіологічні механізми агресії та страху. Руйнівна сила революційних, міжнаціональних, релігійних конфліктів та війн наочно демонструє те, що цивілізована свідомість, якою так пишається людство, у дійсності є досить тонкою, тендітною, яка легко втрачає оболонку. І коли вона стає прозорою, вчорашній «гуманіст» або «освічений громадянин» береться за цеглу, сокиру або автомат, щоб убивати собі подібних» [70, с. 56–57]. Тобто «цивілізована свідомість», а разом з нею й те, що ми вбачаємо як соціально-нормативну поведінку, є дуже обережною річчю та її прояви мають дещо притаманний характер. Дійсно, слід погодитися з цією думкою, оскільки ми спостерігаємо, а іноді самі опиняємося в таких складних соціальних ситуаціях, коли є тільки вибір між тим, порушувати існуючі норми або ні. Як казали стародавні римляни, «*tertium non datur*».

Разом з тим треба зазначити, що і до самого визначення та розуміння феномену «поведінка» погляди вітчизняних учених значно розходяться. З цього приводу С. Д. Максименко зазначає, що психолога до вивчення поведінки спонукає очевидна її роль у всій життєдіяльності людини й вивчення детермінації поведінки відкриває широкі горизонти її розуміння, керування та самокерування [90].

Одним з перших вітчизняних науковців, хто спробував визначити дефініцію «поведінка», був П. П. Блонський. Він визначав поведінку, як «процес, як зміну у часі сукупності своєрідних для живих істот рухів» [32, с. 44]. Учений вважав, що людина є твариною і як будь-яка тварина вона відрізняється збудженістю та активністю. Як і у тварин, так і в людини поведінка складається переважно з інстинктивних та причинних рухів, причому і в неї перше місце посідають інстинкти їжі, захисту та розмноження. Блонський робить висновок, що як і тварини, людина – соціальна істота, а її поведінка відрізняється наслідуванням та соціальним взаємопристосуванням. Як у тварин, так і в людини вищі розумові акти зводяться до умовних рефлексів. Узагалі, для вченого є зрозумілим: «У поведінці людини панує така сама закономірність, як і в поведінці будь-якого механізму, будь-якої машини» [32, с. 76–79].

Також учений вважав, що поведінка людини, зумовлена суспільною приналежністю, включає в себе такі визначення, як її місце в суспільному виробництві, її соціального класу і групи, заняття, розваг та ігор, умовах (технічні, економічні, правові та ідеологічні), місця і часу її діяльності. «Якщо хочете пізнати та зрозуміти поведінку людини, пізнайте перш за все її соціальний стан» [цит. за: 89, с. 47].

У феноменологічному плані поведінка є зовнішнім відбиттям персональних і групових інтенцій і це є реальний, конкретний, цілісний акт, який має свою просторово-часову структуру та свою морфологію. Поведінка – це взаємодія живих істот з навколишнім середовищем, яка опосередкована їх внутрішньою, психічною активністю [67, с. 315].

Радянські вчені поведінку розглядали переважно в контексті теорії діяльності. Так, С. Л. Рубінштейн вважав, що поведінку людини не можна зводити до простої сукупності реакцій. Поведінка включає систему більш-менш свідомих дій та вчинків. Дія – це свідомий акт діяльності, який спрямовується на об'єкт. Реакція перетворюється у свідому дію

на підставі формування предметної свідомості. Дія надалі стає вчинком як ставлення дії до діючого суб'єкта, до себе самого та до інших людей як суб'єктів, піднявшись у плані свідомості, тобто перетворившись у свідоме ставлення, починає регулювати дію. Вчинок відрізняється від дії іншим ставленням до суб'єкта [135, с. 22–23].

Загалом Рубінштейн зазначає: «Вчинок – це дія, яка сприймається та усвідомлюється діючим суб'єктом як суспільний акт, як прояв суб'єкта, який відбиває ставлення людини до інших людей» [135, с. 444–445]. Тобто спеціальною характеристикою поведінки є вчинок. За вчинком знаходиться те, що складає соціально-психологічний зміст спрямованості особистості, соціальний сенс і значення поведінки.

Своє продовження зазначена наукова констатація знайшла в концепції психології вчинку вітчизняного психолога В. А. Роменця. Учений зазначає, що людина, яка здійснює вчинок, виявляє певну моральну активність, а сам «вчинок є перетворення людиною моральної ситуації» [134, с. 196].

В. А. Роменець стверджував, що психологічною основою вчинку є встановлення та розрив певних зв'язків людини із середовищем. Це можна розуміти також, як вираження конфлікту між суспільною нормою поведінки і певною психологічною спрямованістю людини. Для здійснення вчинку необхідна певна ситуація, що протистоїть людині та яка має бути зміненою, потрібна воля, що переборює ситуацію. Людина усвідомлює свій вчинок і несе за нього моральну, а в певних випадках і кримінальну відповідальність. Усвідомлення вчинку означає чітке знання його мети, засобів здійснення та суспільних наслідків. На підставі цього вчений пропонує розглядати вчинок «як єдність ситуації, волі (мотивів) та ідеалу» [134, с. 198].

Щодо нормативного вчинку, то Роменець припускав, що він може починатися в той момент існування людини, коли мотивація втрачає для її свідомості свій імовірний амбівалентний характер і наближається до однозначного

рішення – ні за які дивіденди не порушувати існуючі соціальні норми. Якщо підійти до розгляду нормативного вчинку зворотно, він виявився як «дія всупереч наявному стану речей: виступ проти якогось суспільного звичаю, моральної норми або шаблону мислення і т. ін.» [134, с. 199].

Слід зазначити, що дослідники розглядають вчинки й у якості одиниць поведінки, у яких формується і в той же час реалізується позиція особистості, її моральні переконання [130; 131].

Разом з тим сукупність дій, операцій, вчинків, які спрямовані на єдину мету, складають зміст діяльності. О. М. Леонт'єв зазначав: «Діяльність – це не реакція і не сукупність реакцій, а система, яка має побудову, свої внутрішні зміни та перетворення, свій розвиток» [83, с. 82].

Проте Б. Г. Анан'єв розглядав поведінку більш широким поняттям, ніж діяльність. Учений стверджував: «Можна вважати поведінку людини в суспільстві родовою характеристикою, у відношенні до якої всі види діяльності (наприклад, професійно-трудова) мають часткове значення» [9, с. 315]. Для загальної теорії соціальної поведінки, на думку Анан'єва, суттєвим виявляється розуміння своєрідного поєднання прав й обов'язків, що складає соціальну гармонію поведінки.

Л. І. Божович, вивчаючи основні етапи розвитку вольових дій людини в онтогенезі, визначила три етапи [35]. Перший етап складає довільна поведінка, яка формується під тиском природних потреб, що виникають у дитини і вона змушена, долаючи перешкоди, їх задовольняти. Другий – це коли поведінка здійснюється завдяки свідомій регуляції людиною власної мотиваційної сфери. Третій – це поведінка на підставі інтеріоризації зовнішніх у відношенні до людини засобів її організації, наявності вищих психологічних систем, що складають додаткові мотиваційні сили її реальних вчинків. У цьому сенсі, Божович зазначає, що на третьому етапі виникає «постдовільна поведінка, яка є результатом взаємодії внутрішніх особистісних структур, самої ситуації

й системи загальнолюдських цінностей та смислів, що були прийняті людиною» [35, с. 129].

Також учена відокремила два види психологічної установки на правомірну поведінку. Перший вид – це установка на правомірний вчинок. Вона виникає під дією норми права. За наявності фіксації правомірна поведінка продукується суб'єктом без додаткових зусиль. Другий вид – нормативно-правова установка більш загального характеру. Вона є фіксацією в психіці людини рішення дотримуватися певної групи, виду або сукупності норм права, незалежно від відмінних особливостей кожної конкретної норми. Ця установка втілюється в принципову позицію дотримання законів. Для її формування необхідне засвоєння загальних принципів права на підставі достатньо розвинених навичок правомірної поведінки.

Вітчизняна вчена-психолог Н. В. Чепелєва поведінку визначає як систему взаємозв'язаних дій, вчинків, які здійснюються суб'єктом з метою реалізації певних функцій, які потребують його взаємодії з середовищем [129]. Зазначається, що чинниками регуляції поведінки поділяються на зовнішні та внутрішні. Перші – це соціальні, групові, індивідуальні норми та цінності. Завдяки ним відбувається нормативна регуляція поведінки. Тобто людині пропонується певний тип поведінки, той або інший спосіб досягнення мети, реалізації прагнень і т. ін. «Задається» потрібна форма та характер відносин і взаємовідносин між людьми, а сама поведінка оцінюється у відповідності до цих норм. Другі – це установки, ціннісні орієнтації, система особистісних смислів і мотивів.

Як відомо, Д. М. Узнадзе одним з перших у радянській психології спробував визначити установку як цілісно-особистісний стан готовності, налаштування і на поведінку в певній ситуації і для задоволення певної потреби [158; 159]. Установка формується в психіці суб'єкта в результаті попередніх досвідів у вигляді споконвічної реакції на вплив ситуації, у якій йому доводиться ставити й вирішувати завдання.

Характерною рисою установки, згідно з Узнадзе, є її несвідомий психічний процес, який робить вирішальний вплив на утримання та плин свідомої психіки [157].

Учений відзначає, що в результаті повторення ситуації, у якій може бути реалізована та або інша потреба, установка особистості закріплюється, фіксується. Але фіксована установка виступає вторинною, первинною є актуальна ситуативна установка. Свідомість бере участь у виробленні установки, коли звична дія натрапляє на перешкоду й людина об'єктивує власну поведінку, осмислює її, коли акт поведінки стає предметом осмислення. При цьому вчений відзначає, що установка «лежить в основі цих свідомих процесів» [159, с. 41].

Таким чином, установка до поведінки, за Узнадзе, виступає певним механізмом, який забезпечує психічний настрій особистості на поведінку в певній соціальній ситуації. Тобто, наприклад, у структурі правосвідомості присутні установчі відносини індивіда до тих або інших правозначущих категорій, які, «запустившись», обумовлюють реальні вчинки і загальною його поведінку.

Відносно поведінки Д. М. Узнадзе зазначає, що в людини під впливом потреб та відповідного предметного середовища складається цілісний психічний стан, підготовленість до поведінки, що визначає її наступну активність та надає доцільну спрямованість цій активності [159]. У залежності від того, які потреби є в людини та в якому предметному середовищі вона знаходиться, у неї виникає певна установка, яка й запускає відповідну поведінку.

Узнадзе відокремлює три типи такої поведінки: імпульсивну, примусову та вольову.

Імпульсивна поведінка детермінована імпульсивним виникненням потреб, які необхідно задовольнити тут і зараз.

Примусова поведінка виникає на підставі примусу з боку інших людей або соціального середовища. Така поведінка задовольняє потреби інших людей. При цьому вона відбувається на свідомому рівні, їй відповідає певний мотив, і не

дивлячись на примус, у людини виникає почуття відповідальності за її наслідки.

Вольова поведінка здійснюється при активній участі самої особистості. Настанова на вольову поведінку виникає в момент, коли людина вирішує діяти в певному напрямку. Для формування такої настанови необхідна доцільна поведінка, усвідомлення її можливих наслідків. Необхідно уявляти й предметну ситуацію, у якій буде продукуватися ця поведінка. Урахування всіх цих складових, перетворення їх у «консистентний цілісний психічний стан» обумовлює формування настанови вольової поведінки. На думку Узнадзе: «... саме в цей час у людини й виникає переживання інтенсивної внутрішньої активності, що якісно відрізняє цей тип поведінки від інших» [158, с. 89].

Учений поділив потреби людини на два великих класи: субстанціональні (потреби в предметах) та функціональні потреби (потреби в самій активності). І на його думку, на підставі потреб першого класу виникає екстерогенна поведінка (імпульс від потреби в предметах), на підставі другого – інтерогенна поведінка (імпульс задає потреба в активності). До екстерогенної поведінки відноситься все, що пов'язане з працелюбністю, обслуговуванням, задоволенням допитливості. Інтерогенна поведінка містить в собі творчість, гру, спорт і розваги. Навчання виявляє собою перехідну форму між екстерогенною та інтерогенною поведінкою.

У контексті проблеми, яку розглядають, заслуговує на увагу й диспозиційна концепція соціальної поведінки особистості В. О. Ядова [188]. Учений розглядає основні диспозиції особистості, до яких відносить елементарні фіксовані установки, соціальні установки (атитюди), інтереси, систему ціннісних орієнтацій, у їхній ієрархії й відповідній ролі в регуляції поведінки.

Ядов вважає, що механізм взаємозв'язку між різними елементами диспозиційної структури, які утворюють різні підсистеми (когнітивну, емоційну й поведінкову) і різні рівні

(від елементарних фіксованих установок до ціннісних орієнтацій), варто розглядати саме як механізм функціонування диспозиційної системи загалом, тому що «вона забезпечує доцільне керування поведінкою особистості як цілісна система, у якій усі елементи взаємозалежні й взаємодіють певним чином» [188, с. 101]. Учений відзначає, що механізм оптимізації поведінки на певному, конкретному рівні з погляду диспозиційної системи особистості має процесуальний характер. На підставі цього науковець виділяє три процеси.

1. Витяг із загального багажу знань елементів, які відносяться до цієї ситуації, потреб і емоційного стану суб'єкта, тобто витяг адекватних знань. Ядов указує на наявність певного «інформаційного поля», з якого при актуалізації диспозиційного утворення витягають відомості, пов'язані із ситуацією й потребами індивідуума. Утворюється інша система з новими властивостями, які підсилюють або послаблюють процес актуалізації цієї соціальної установки, ціннісної орієнтації або іншого компонента диспозиційної системи. Відбувається утворення когнітивно-емоційних зв'язувань.

2. Формування когнітивно-емоційних зв'язувань (або емоційно-когнітивних) – якісний етап у процесі формування й функціонування диспозиційної системи. Ці емоційно забарвлені знання виявляють собою наче основні «заготовки» диспозиційної структури. Для завершення цього процесу потрібне утворення поведінкової готовності у вигляді відповідного плану або програми поведінки. При цьому вчений відзначає, що яка з двох складових «зв'язування» виявиться провідною, залежить від таких чинників, як особливості якості знань і відповідних емоцій. У відношенні перших істотне їхнє розгалуження, диференційованість відносно об'єкта та ситуації діяльності. У відношенні других має значення сила емоції, що визначається значимістю активізованої потреби в напрямку до провідних інтересів особистості. На виділення провідної сторони, як вважає Ядов, істотний вплив мають індивідуально-психологічні особливості суб'єкта, його психотип особистості.

3. Формування поведінкових готовностей відповідно до рівня діяльності. На нижчому рівні це ситуативна поведінкова готовність, у більш складній, соціальній ситуації – поведінковий план і на вищих рівнях – поведінкові програми. Поведінка в тій або іншій сфері, як і діяльність загалом, регулюється поведінковими програмами, вчинки – поведінковим планом, а окремий акт поведінки – відповідною поведінковою готовністю.

Таким чином, Ядов визнає, що ієрархія диспозиційних утворень особистості визначає загальну регуляцію її соціального вчинку, що не залежить винятково від тієї або іншої соціальної установки, яка належить до ситуації діяльності. Тобто, наприклад, у нормосвідомості особистості визначальною виступає не тільки й не стільки конкретна установка щодо тієї або іншої соціальної норми, скільки рівень диспозиції, який забезпечує загальну реалізацію вчинку або поведінки. При цьому вчений відзначає: «Випадки невідповідності між тією або іншою соціальною установкою й спостережуваним учинком можна пояснити саме тим, що провідна роль у регуляції поведінки належить диспозиції іншого рівня» [188, с. 104].

Отже, вищим диспозиційним рівнем регуляції поведінки визначаються цінності або ціннісні орієнтації, якими можуть виступати властивості матеріальних об'єктів і явищ громадського життя, які визначають їхнє значення для суспільства, групи та окремої людини. У цінностях усі люди в ідеальній формі виражають свої цілі та прагнення. Як відзначає Б. Г. Ананьєв: «Без пізнання ціннісних уподобань людини неможливо зрозуміти її поведінки» [9, с. 300].

Дослідники виділяють кілька категорій цінностей: а) особистісні; б) суспільні; в) матеріальні; г) політичні; д) ідейні [37; 52; 135; 163; 196; 208; 212].

Особистісні цінності являють собою моральну основу характеру особистості. Ці цінності проявляються у відношенні до людей, батьків, себе, речей. Суспільні цінності засвоюються в процесі соціалізації, проявляються у відношенні

особистості до прийнятих у суспільстві моральних норм, звичаїв, традицій, культури, правопорядку й т. п. Якщо особистісні цінності проявляються в ставленні до себе та до людей взагалі, то суспільні формують відповідальність, повагу; правові цінності виявляються в дотриманні існуючих вимог та правил, що мають узаконений характер. Матеріальні цінності виявляються в ставленні до матеріальних об'єктів, речей, грошей, власності. Орієнтація на ці об'єкти виховує в людини відповідні риси характеру: охайність або неохайність, практичність або непрактичність, жадібність і т. ін. Політичні цінності містять у собі ставлення до національного добробуту держави, до політичних організацій, способу життя тощо. Ідейні цінності охоплюють широкий спектр світоглядних поглядів, моральних заповідей.

Цінності детермінують характер поведінки і напрямок думок людей. Вони окреслюють коло їх інтересів, під якими розуміються спонукання, що діють або в силу своєї усвідомленої необхідності, або в силу емоційної привабливості. Інтерес виявляє прагнення людини ознайомитися з предметом (ідеєю, людиною), пізнати його. Інтерес у людини може збудити будь-який об'єкт, що залучить її увагу.

Разом з тим установки організуються в систему ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації – це стійка система установок, яка певним чином орієнтована на соціальні цінності та спрямовує поведінку людей стосовно цих цінностей в умовах їхньої складної взаємодії [67; 130]. При цьому домінуючі установки утворюють спрямованість особистості, визначають її життєву позицію та характеризують змістовну сторону ціннісних орієнтацій.

Отже, установка спрямовує всю діяльність людини, мобілізуючи необхідні для цього психічні сили. У структурному плані дослідники виділяють у ній три компоненти: емоції, переконання й думки, реакції і навички. І саме ці компоненти емоційних, когнітивних і поведінкових підструктур визначають активність людини в соціальному середовищі.

Проте існують й інші підходи відносно визначення поняття «соціально-нормативної поведінки» особистості. Так, одні вчені її визначають як звичайну поведінку, яка відповідає соціальним нормам, інші її розглядають як суто правовиконавчу, правослухняну або законослухняну поведінку. При цьому більшість науковців таку поведінку розглядає в контексті так званої правової поведінки, яка включає в себе як правослухняну, так і протиправну поведінку [58; 118; 124; 182]. На підставі цього ми вважаємо, що є сенс розглянути цей тип поведінки більш детально.

Визначаючи правову поведінку як правовиконавчу, О. М. Бандурка, С. П. Бочарова та О. В. Землянська розглядають її як різновид вольового процесу, для якого характерним є властивість саморегуляції, яка полягає в постійному поетапному зіставленні наслідків виконаних дій та вчинків із збереженими у свідомості еталонами права та уявленнями бажаного кінцевого результату. Це поведінка суб'єкта, яка спрямована на здійснення вчинків, які відповідають засвоєним правовим і моральним цінностям цього суспільства [24].

Науковці зазначають й те, що формуючись під впливом соціально встановлених правових норм, правова поведінка за принципом зворотного зв'язку виступає важливим засобом регуляції відносин особистості з навколишнім середовищем. Спрямованість таких відносин різноманітна. Це також спрямованість на встановлення і підтримку оптимальних відносин між особистістю та державою на підставі дотримання прав і обов'язків, встановлених у державі законодавчих актах. Це і встановлення активної позиції особистості в суспільстві, коли дотримання прав та обов'язків відбувається не під примусом або при стереотипному наслідуванні, конформізмі, а на підставі свідомої цілеспрямованості, дисципліни, самоконтролю. Це і організація відносин з іншими людьми як громадянами, з повагою до їхніх прав і свобод, з проявом високої правової культури. Це дотримання морально-правових норм у взаємодії з членами формальних

і неформальних контактних груп (навчальних, професійних, сімейних) на підставі взаємної відповідальності та взаємних гарантій прав і свобод. Це самоствердження й самовизначення особистості на підставі правообґрунтованих методів підтримки своєї власної гідності та гармонійної рівноваги між поняттями своїх прав та зобов'язань перед суспільством [24].

При цьому вчені зазначають, що іноді особистість володіє певною системою правових уявлень, які є адекватними вимогам суспільства, але не спирається на вміння та навички, необхідні для вольової регуляції та саморегуляції поведінки. Відтак ми маємо справу з людиною, яка є бездіяльною, відступає перед труднощами, легко йде на компроміс стосовно моралі та права. Діти та підлітки дуже часто виявляють стихійні форми засвоєння морально-правових аспектів поведінки. Це відбувається на підставі безпосереднього наслідування певних взірців поведінки, а саме: поведінки батьків, друзів, героїв фільмів тощо. Не менший вплив справляють аспекти навіювання та примусу. Завдяки цьому правова поведінка здійснюється неусвідомлено, оскільки вона не містить у собі високий рівень сформованості правосвідомості, системи правових норм і розуміння їхньої соціальної та особистісної значущості. Така поведінка немає усвідомленої орієнтованої основи і є нестійкою, ситуативною та безпринципною. На їхню думку, правова поведінка здебільшого є похідною правового виховання, що допускає формування повноцінної системи психологічних механізмів усвідомленої саморегуляції поведінки особистості. Загалом дослідники визначають правову поведінку як «результат адаптації індивіда до умов соціального середовища, яка є необхідною умовою подальшої соціалізації та вироблення індивідуальної активної позиції в розробленні та реалізації правообумовлюючих відносин особистості та правової структури суспільства» [24, с. 136].

Як ми вважаємо, поважні науковці в першій частині свого визначення говорять саме про соціально-нормативну

поведінку і тільки потім («...у розробленні та реалізації правообумовлюючих відносин особистості та правової структури суспільства») роблять акцент на її правовому змісті. Тобто дещо звужують її просторові координати. Звісно, соціально-нормативна поведінка не може бути зведена тільки до меж правового виміру.

На думку О. Г. Асмолова, правомірну поведінку можна визначити «як бажану і допустиму, з погляду інтересів суспільства, поведінку суб'єктів права, яка відповідає вимогам правових норм, гарантується і охороняється державою» [15, с. 117–189].

Г. М. Андреева розглядає правомірну поведінку як одну з основних категорій у процесі становлення й розвитку правової держави, яка в своїй діяльності прагне того, щоб «розширювати і стабілізувати коло правомірних суспільних відносин за допомогою підвищення якості правового регулювання, витіснення з життя суспільства поведінки, що не узгоджується з правом» [10, с. 5–16].

Вітчизняні вчені-психологи Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін. зазначають: «Правова поведінка – це один із різновидів людської поведінки, один з проявів суспільних відносин. Це складне соціальне і психологічне явище, у якому переплітаються фактичне і юридичне, вольове й емоційне, внутрішнє й зовнішнє» [7, с. 44].

Учені стверджують, що правова поведінка є особливим різновидом нормативної, оскільки вона виходить за її межі, охоплюючи й порушення правових вимог, що містяться в зобов'язуючих і заборонних нормах. На їхню думку, тільки правомірна поведінка є нормативною, а протиправна поведінка є антинормативною (хоча вона в деяких випадках може відображати норми соціальних груп, що не мають правового характеру). Тобто правова поведінка містить у собі як норму, так і патологію у сфері права, усі види людської поведінки, що мають юридичні наслідки.

Науковці виокремлюють загальні ознаки правової поведінки:

- 1) особлива соціальна значимість для життєдіяльності суспільства;
- 2) перебування під актуальним чи потенційним контролем свідомості і волі особистості;
- 3) чітка регламентованість;
- 4) підконтрольність правової поведінки державі в особі її правозастосовних та правоохоронних органів;
- 5) наявність юридичних наслідків [7, с. 45].

Учені виділяють диференційовані ознаки правової поведінки, виокремлюючи діаметрально протилежні ознаки правомірної та протиправної поведінки:

- 1) правомірна поведінка, загалом, зміцнює суспільні відносини, протиправна – порушує й послабляє їх, розхитує соціальну, економічну, політичну систему держави;
- 2) правомірна поведінка мотивується, як правило, усвідомленням обов'язку, суспільної потреби або особистих інтересів. Протиправна поведінка спонукається іншими мотивами – індивідуалізмом, корисливістю, агресивними прагненнями у сфері людської взаємодії;
- 3) правомірна поведінка звичайно передбачена нормами, які дозволяють, протиправна – забороняють. Правомірна поведінка полягає в дотриманні норм і є нормативною; протиправна – антинормативна, вона порушує норми, які забороняють або зобов'язують.

Таким чином, науковці в загальному вигляді розглядають правову поведінку як соціально значиму, передбачену нормами права, як таку, що має юридичні наслідки, а також підконтрольну свідомості й волі.

М. І. Єнікеев вводить ще й визначення законотворчої поведінки, яка є «поведінкою соціально адаптованою, а саме пристосованою до умов життєдіяльності цієї соціальної спільноти» [66, с. 232].

Треба зазначити, що між визначенням правомірної та закономірної поведінки істотної різниці ми не вбачаємо, окрім заміни поняття «не суперечать» на «приспосовування». Як на нашу думку, термін «приспосовування» є більш соціально-психологічним і несе в собі певний конформістський сенс, на відміну від «не суперечить», який є суто юридичним.

Проте найвищою формою соціальної адаптації вчений вважає інтерналізацію соціальних норм, вимог, зразків поведінки. При цьому дехто в радянські часи вважав, що правові цінності, правові норми, стандарти правової поведінки, взагалі, перші елементи правової культури, «усмоктуються з молоком матері» в ранньому дитинстві [67]. Як на нашу думку, такі твердження є недостатньо аргументованими, а тому вони більше бажані, ніж дійсні. Перші юридичні уявлення отримані з казок, рольових ігор, дійсно, хоча й можуть формувати власну, примітивну, дитячу картину правого життя, проте вони не спроможні сформулювати наявну картину у відповідності з існуючими соціально-правовими реаліями. Більше того, вони якісно можуть їх спотворити в уявленнях людини та стати перешкодою на шляху подальшої її соціалізації (навіть існує вислів: «Ми з тобою різні, тому що нам у дитинстві читали різні казки»). Показовим у цьому сенсі виявляється приклад так званих «фарцювальників». За радянських часів це були перші підприємці, які організували нелегальний продаж дефіцитних, закордонних товарів. Їхні дії були протизаконними (спекулятивні), за що багато хто з них був притягнутий до кримінальної відповідальності. Однак, хоча вони порушували існуючі правові заборони, загалом у їхніх діях нічого такого осудного насправді й не було. Більше того, був певний позитив, оскільки радянські люди, а не тільки партійна номенклатура, хоч так могли отримати рідкісний ресурс (закордонні одягу, взуття, косметики тощо). Сьогодні всі бажаючі можуть цим займатися в правовий спосіб і ніхто за це їх не осудить.

Разом з тим Єнікеев вважає, що право є основною формою соціального регулювання, а регуляція соціальних процесів відтворюється в спрямованості поведінки соціальних спільнот та окремих індивідів на їхнє оптимальне функціонування та соціальний розвиток [66]. Тобто соціальне регулювання забезпечує упорядженість суспільства, його розвиток і пов'язане з прийнятою в ньому системою цінностей та визначається рівнем суспільної свідомості.

Учений стверджує, що соціально значуща поведінка відфіксовується в правових нормах, що забезпечує реалізацію права на мікрорівні. Разом з тим вчинки людей, наслідки їхньої поведінки підлягають оцінці через категорію справедливості. Справедливе – це соціально обов'язкове і воно є загальнолюдським еталоном, який покладений в основу права та є його сутністю [67]. Націленість права на стабільну доцільність людської поведінки характеризує його нерозривний зв'язок із психологією суспільної поведінки людини. І там, де відсутня законодавча гарантія активної громадянської поведінки, немає й особистої свободи громадян, немає й правової держави.

Проте наша зацікавленість у цьому контексті є розглядом права як чинника соціально-нормативної регуляції індивідуальної поведінки людини. Тому, якщо виходити з констатацій Єнікеева, то правовий вплив на поведінку людей виявляється через механізми правового регулювання, а воно відбувається за інформаційними та ціннісно-орієнтаційними каналами. Це може свідчити на користь того, що право виступає зовнішнім чинником впливу, унаслідок якого особистість і проявляє поступливість у соціально-нормативному контексті.

А. М. Столяренко та інші розглядають правову поведінку крізь призму правової психології середовища, яке може стримувати або стимулювати кримінологічні передумови, які є в особистості [125]. Учені зазначають, що правова поведінка – це умова життєвого успіху, і основними вимогами її до громадянина (його психології) є: знання законів та їхніх вимог; переконання в необхідності правомірної поведінки; прагнення

поводити себе правомірно; вміти поводити себе правомірно; бути здібним постійно і всюди дотримуватися правових вимог; володіти стійкістю до криміногенних спокус.

Спрямованість особистості на правомірну поведінку, на думку фахівців, включає в себе правоорієнтовані спонукальні сили: гармонійно розвинені духовні та матеріальні потреби; правосвідомість (правові погляди, ідеї, переконання, ідеали справедливості, рівноправ'я, єдності прав і обов'язків); правомірні цілі, задачі, плани, наміри в житті, діяльності, вчинках; правові установки; інтереси та потреби в правомірній поведінці та сприяння щодо укріплення законності й правопорядку; правові мотиви.

Учені стверджують: «Способи та засоби досягнення цілей забезпечують правомірну поведінку. Законотворча людина завжди використовує високоморальні, правомірні засоби досягнення цілей. У якості морально-правових компонентів виступають: осмислене, цивілізоване, порядне, гідне, правомірне відношення до свого життя, засоби використання її можливостей; поважне ставлення до законів та законності, як до вищих соціальних цінностей; цивілізоване ставлення до своєї свободи та прав; поважне ставлення до громадянського, патріотичного обов'язку; стійкість до спокуси; високоморальне, вимогливе ставлення до себе; високо-розвинене почуття гідності, сумління, самоповаги; поважливе ставлення до правоохоронних інституцій» [125, с. 65–70].

Суспільні зміни, які відбуваються в усіх сферах нашого життя, безумовно, так або інакше відбиваються в переоцінці людей щодо минулих уявлень про правове або протиправне. Люди знаходяться в стані постійної рефлексії і цей стан обумовлює вибір того чи іншого суспільно-значущого в їхньому повсякденні. Такі «коливання» дають додаткові підстави вважати, що соціально-нормативні уявлення людини є похідними від економічних, політичних, ідеологічних та інших уподобань, які істотно переважають у суспільстві.

Разом з тим відомо, що в центрі соціально-нормативної поведінки особистості знаходяться інтерналізовані нею соціальні норми, тобто вимоги суспільної свідомості, які застосовуються особистістю в повсякденній реалізації. О. М. Леонт'єв підкреслював, що норми набувають значущості та включаються в смислову структуру особистості тільки тоді, коли людина усвідомлює систему соціальних відносин та своє місце в ній [83]. Саме обов'язковий характер дотримання соціальних норм усіма членами суспільства робить їх правовими нормами, тобто імперативами правової поведінки. Проте, як уже зазначалося, поява соціальних норм була зумовлена специфікою відносин суспільної свідомості та діяльності, що має своє вираження в логічних формулах та допускає загальнообов'язковість вимог: «Усі люди повинні діяти саме так».

О. М. Яковлев, розглядаючи правову та злочинну поведінку особистості, зазначав, що на соціально гарні та соціально погані слід поділяти не стільки людські потреби, скільки засоби їх задоволення. Останні визначаються як «властивостями особистості, так і характером її взаємодії з соціальним середовищем» [191, с. 32].

Яковлев впроваджує поняття «соціального типу», під яким розуміє певний тип особистості, який виявляє свої головні характеристики у вигляді стійких способів (або стереотипів) поведінки. Соціальний тип є поєднанням індивідуальних властивостей особистості з типовими елементами близького до нього соціального середовища. Вважаючи, що соціальна психологія в якості важливих елементів соціального середовища розглядає поняття, судження, позиції, які вона «задає» індивіду, важливішим елементом особистості будуть ґрунтовно засвоєні соціальні та моральні цінності, які в силу їхнього сприйняття або інтеріоризації стають «неподільним надбанням особистості» [191, с. 33]. При цьому вчений зазначає, що соціальне середовище тільки створює потенційні можливості для того або іншого виду поведінки людини і вважає, що саме у вчинку реалізуються потенційні можливості середовища.

Дійсно, уявлення про те, що можна, а чого не слід робити, що добре, а що зле, що чесно, а що ганебно, як досягти тих або інших цілей у житті, які саме ці цілі – все це соціально-психологічні елементи соціального середовища, з яких складаються певні види соціальних можливостей, що реалізуються в поведінці людей. Яковлев стверджує, що саме там, де позиції, установки та цінності особистості збігаються з позиціями, установками та цінностями навколишнього соціального середовища (є адекватними йому), там слід говорити про існування «норми» в поведінці цієї особистості [191].

В. Л. Васильєв, як і О. М. Яковлев, вважає, що православна поведінка є результатом соціалізації, у процесі якої відбувається засвоєння суб'єктом моральних та правових заборон, соціальних стереотипів поведінки, що свою чергою визначається груповою та індивідуальною правосвідомістю, почуттям соціальної відповідальності, соціальною справедливістю, правовою інтуїцією та ін. [40].

На думку вченого, соціальні норми виступають основними провідниками впливу та дії суспільних відносин на індивідів. Нормативно-ціннісна система, як особливе психологічне утворення виступає найважливішим компонентом внутрішнього світу особистості, інтегративною системою внутрішніх регуляторів поведінки людини. Формування цієї системи і є основним напрямком розвитку особистості як специфічного в психологічному плані процесу становлення громадянина.

Васильєв відзначає і наявність необхідних умов, за яких особистість буде продукувати правову поведінку: «Правова норма повинна розвиватися та змінюватися з урахуванням змін, які відбуваються в суспільній правосвідомості, норма права повинна йти за розвитком суспільних потреб, матеріальних та духовних інтересів суспільства» [40, с. 273]. І при цьому важливу роль повинен виконувати «етичний» контроль, оскільки нормально соціалізована людина при скоєнні вчинку, який не відповідає внутрішнім критеріям, буде

виправдовувати невдоволеність собою, що є безперечним «суддею» (муки сумління) власних дій або бездіяльності.

У контексті зазначеного, є слушним приклад із казки Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц» [137].

Мова йде про короля одного з астероїдів, на якому побував Маленький принц. Король мовив: «Коли я накажу якому-небудь з генералів пурхати, як метелик, з квітки на квітку, або написати трагедію, або обернутися морською чайкою, і генерал не виконає цього наказу, хто буде в цьому винним – він чи я?».

– Ви, ваша величність, – ні хвилини не вагаючись, відповів Маленький принц.

– Цілком правильно, – підтвердив король. – З кожного треба вимагати те, що він може дати. Влада, перш за все, зобов'язана бути розумною. Коли ти накажеш своєму народу кинути в море, він учинить революцію. Я маю право вимагати покірності, тому що мої веління розумні».

Дійсно, якщо норми розумні, то вони мають бути виконаними, а якщо ні – вони або порушуються тими хто їх встановлює, або «народ йде на революцію».

Вітчизняний науковець І. Д. Бех вказує на те, що завдяки існуванню механізму опору обмеження, людина продукує своє невдоволення [29]. Перші прояви цього механізму опору обмеження з'являються в ранньому віці, коли в немовляти розвивається надзвичайна активність, що пов'язана з фізичними рухами. При спробі дорослого їх вгамувати, дитина реагує вираженням незадоволення. Але найбільш амплітудним механізм опору обмеження виявляється тоді, коли цей механізм екстраполюється на дії соціальні. З цього приводу Бех зазначає: «Соціальні дії завжди ґрунтуються на відповідних суспільних нормах та вимогах, на які має орієнтуватися індивід у своїй життєдіяльності. Якщо в результаті прояву механізму опору обмеження цього не відбувається, тобто індивід їх не дотримується, то неодмінно формується негативна смислова категоризація соціального світу.

У нього складається такий образ соціального світу, за якого оточуючі його люди оцінюються такими, що мають негативні особистісні риси» [29, с. 68].

На думку вченого, суб'єкт з такою моделлю соціального світу діє без будь-яких обмежень, його провідною особистісною ознакою виступає всюдозволеність у міжособистісних стосунках та поведінці. Це особливо властиво особам зі стійкою асоціальною спрямованістю, які сприймають соціальний світ як ворожий, дискомфортний, повний неприємностей. У них виникають невідповідні соціальній дійсності когнітивні схеми, які відображають неадекватне сприйняття соціального світу.

Українська вчена В. В. Москаленко, аналізуючи основні теоретичні напрямки дослідження процесу соціалізації, відмічає, що соціалізація – це результат взаємодії численних чинників. Це процес, який детермінується конкретними соціально-історичними умовами, його не можна вважати завершеним на якомусь етапі життєдіяльності людини. Це не тільки формування закінченості й зрілості особистісних рис, але й розвиток і модифікація зрілих форм соціальності особистості під час включення її в систему наявних зв'язків і залежностей [103].

Інша вітчизняна вчена Н. Ю. Максимова, розглядаючи детермінанти соціальної дезадаптації особистості, виокремлює три рівні її девіантних проявів, які якісно відрізняють соціально-адаптованого індивіда від девіанта [91]. Учена стверджує, що на першому рівні продукують ті відхилення, які порушують стереотипні уявлення суспільства про ті чи інші норми поведінки. При цьому поведінка особи, яка відхиляється від цих стереотипів, ніяким чином не зачіпає права оточуючих людей. Просто їхні дії незвичні для оточення і тому можуть викликати здивування, а в деякого й обурення. До таких осіб здебільшого відносяться ті, які мають деякі порушення психічного розвитку (гіперкінези, заїкання), представники певних форм підліткової субкультури (рокери, толкієністи

і т. ін.), а також і ті люди, яких вважають диваками, оригіналами, тобто поведінка яких зумовлена особистісними рисами.

Другий рівень – це прояв важковихованості. На ньому відбувається порушення моральних норм, тобто вчинки людини з девіантною поведінкою зачіпають права інших. Це рівень соціальної дезадаптації. Переважну більшість складають дезадаптовані діти й підлітки (педагогічно-занедбані, біологічно, особистісно та ситуаційно зумовлені). На думку Максимової, це зумовлено тим, що соціальна дезадаптація виявляється, як правило, починаючи з молодшого підліткового віку, але в дорослому віці вона вже перетворюється в такі форми поведінки, що є порушенням правових норм.

Третій рівень складають особи з кримінальною поведінкою, а також особи з адикціями та дисиденти (герої), які порушують соціальні норми в позитивному плані. Учена стверджує: «Діалектика феномену «порушення соціальних норм» полягає в тому, що девіантна поведінка може виступати як негативна (деструктивна), так і позитивна (революційна) тенденція» [91, с. 179]. Тобто можна казати про наявність подвійної тенденції в соціальній активності особистості, а разом з тим ще раз зробити акцент на її аверсно-реверсному прояві соціальної нормативності.

І. Дідук розглядає основні чинники, які визначають особливості законослухняності особистості (показник готовності особистості дотримуватися правил, які втілені в законах, та підпорядковувати свою поведінку їхнім вимогам), і вказує одночасно й на такий чинник, як «визнання законів і норм як головних регуляторів життя суспільства і на чинник критичного ставлення до законів» [62, с. 109]. Тобто вчена поділяє позицію попередніх науковців щодо позитивно-негативної спрямованості активності людини стосовно діалектики феномену соціально-нормативної регламентації.

Л. Е. Орбан-Лембрик і В. В. Кошинець соціальну поведінку визначають як певну, відносно узгоджену і послідовну сукупність соціально значущих вчинків особистості. Учені

наголошують, що «структурні складові особистості проявляються в її поведінці при засвоєнні соціального досвіду» [118, с. 54]. При цьому вчені визначають вирішальну роль процесу соціалізації у створенні умов для продукування особистістю соціально-бажаної поведінки. Зазначається, що соціалізація здійснюється завдяки активності людини, але разом з тим це є складна двостороння взаємодія особистості та соціального життя. Цей складний процес взаємовпливу один на одного і є причиною розвитку та становлення індивіда.

Розглядаючи нормативно-регулюючу функцію спілкування, Л. Е. Орбан-Лембрик також зазначила: «Соціально-нормативна регуляція, на відміну від регуляції психічної, виявляється через інтерсуб'єктивні відносини, зокрема через оцінки позицій та вчинків інших людей – партнерів зі спілкування» [116, с. 85]. Традиції, звичаї, норми, які встановлюються в групі, на думку вченої, впливають на якість спілкування і водночас регулюють сам процес комунікації. Тобто різні елементи способу життя індивіда здійснюють суттєвий вплив на специфіку як групових відносин, так і міжособистісних стосунків.

В. Є. Коновалова та В. Ю. Шепітько теж вважають основним процесом, який запобігає антисуспільній спрямованості особистості, процес соціалізації. Вони розглядають його в якості пристосування свідомості людини до суспільних умов, що передбачає сприйняття світогляду, знань, досвіду, моральних критеріїв, які характеризують суспільство. Міра цього сприйняття та засвоєння і є ступенем соціалізації особистості, а саме «свідомого виконання нею всіх вимог суспільства» [74, с. 70].

Вітчизняна вчена-психолог Н. В. Хазратова, аналізуючи суб'єктивно-смысловий контекст правових відносин між особистістю і державою, зазначила: «... еталоном особистості, який є складовим концепту особистості, наявного в смысловому контексті нормативно-правових відносин, є максимально толерантна і гнучка особистість, соціально компетентна

і прониклива. Їй притаманні високий рівень релятивізму як в етичних, так і правових питаннях» [174, с. 203].

На думку вченої, образ держави нараховує «вісім типів («правова держава», «злочинна, але моя», «бюрократична», «корумпована», «відчужена», «спаплюжена ідея», «апарат насилля», «занепадаючи»), кожен з яких втілює один з варіантів відносин з державою і передбачає певну спрямованість вчинків особистості щодо держави» [174, с. 250]. Тобто Хазратова пропонує розглядати поведінку особистості в соціально-нормативному вимірі крізь призму суб'єктивності, побудови певного смислового образу держави, як партнера правових відносин.

Разом з тим переважна більшість дослідників поведінку особистості в соціально-нормативному вимірі розглядала як правомірну, як бажану та можливу, з погляду інтересів суспільства [18; 75; 79; 152]. Відповідно, ними були виділені три види установок і мотивів такої поведінки.

1. Законослухняність – виникає тоді, коли потреби, прагнення, інтереси суб'єкта права не збігаються із суспільною думкою, але суб'єкт через страх бути покараним підкоряється закону.

2. Правослухняність – виникає тоді, коли цілі суб'єкта, права і засоби їх досягнення хоча й збігаються із суспільними, але не в силу особистих переконань, а в силу конформності особистості цього суб'єкта.

3. Правовиконання – виникає тоді, коли цілі суб'єкта, права і засоби їх досягнення збігаються із суспільними внаслідок будь-яких особистих переконань цього суб'єкта.

Можна було б погодитися з такими констатаціями, якщо б не деякі суперечності. Правослухняність зводиться до поняття конформності, але остання передбачає й внутрішню згоду індивідуума з певними нормами права. Правовиконання не може бути наслідком «будь-яких особистих переконань». У людини здебільшого завжди існують певні переконання щодо порушення або непорушення законів, якщо вона

виявляється дієздатною. А які саме мотиви та установки ведуть до цього – залишається великим запитанням. Тобто ми вбачаємо значні протиріччя як у підходах, так, власно, і зроблених констатаціях щодо зазначеної проблеми.

Зазначимо, що ми маємо власне розуміння, що вважати соціально-нормативною поведінкою індивіда [58]. У широкому сенсі розуміння, соціально-нормативна поведінка або активність індивіда виступає системним утворенням, елементами якого, з одного боку, виступають соціальні норми морального, резидуального та правового характеру, що пов'язані між собою, які утворюють єдиний соціально-нормативний простір (оптимальний функціональний оптимум, у межах якої ця система не переходить на патологічний рівень свого функціонування) та які інтеріоризовані особистістю, а з іншого боку – умови соціального середовища, у якому безпосередньо вона перебуває та в яке екстеріоризує свої ціннісно-нормативні інтенції. При цьому соціально-нормативна поведінка не є чимось універсальним. Завдяки тому, що соціальні норми постійно змінюються, люди змушені до них пристосовуватися, але настільки, наскільки дозволяють це зробити їхні потреби та соціальний стан, у якому вони знаходяться.

Разом з тим треба зазначити, що за останній час у соціальній та юридичній психології було проведено цілу низку досліджень, у яких були встановлені суттєві різниці між психологічними особливостями правопорушників і правослухняних громадян [17; 43; 108; 119; 121; 152]. Дослідники встановили, що серед правослухняних випробуваних (підлітків та юнаків), на відміну від правопорушників, значно більша частка тих, у кого відмічається високий рівень інтелекту, агресивність продукує в межах норми [17], переважають мотиви прагнення до саморозвитку, самоконтролю, свідоме ставлення до своєї поведінки, сформованість мотивів діяльності [119], позитивне ставлення до важливих соціальних понять у сфері статевої взаємодії [108], афіліативні тенденції прагнення до прийняття інших [121].

У дослідженні К. П. Гавриловської був визначений психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості, як функціональна єдність станів та процесів, усвідомлених і неусвідомлених, з яких складається структурно-функціональна організація життєдіяльності особистості в контексті системи правових норм держави [49]. Дослідниця виділила перцептивний (соціальна перцепція правових норм особистістю), легітимаційний (психологічна суб'єктна легітимація правових норм) та мотиваційний (мотивація активності особистості в системі правових норм) психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки людини.

Крім зазначеного, Гавриловська констатувала, що більшість її випробуваних (40 %) перебувають на рівні правового релятивізму, тобто нормам надається відносний, повністю умовний та змінний характер. Феноменологічно це виявляється в тому, що людина залишає за собою право вирішувати, дотримуватися чи не дотримуватися її правових норм у кожній конкретній нормативній ситуації.

Вітчизняні вчені-кримінологи О. В. Баляба, Е. В. Віленська, Е. О. Дідоренко, Б. Г. Розовський вважають, що формальне визначення правослухняної поведінки можливе тільки в навчальних схемах [77]. На їхню думку, її дослідження зобов'язане проводитися в діалектичному поєднанні з оцінкою соціальної справедливості норми. При цьому правові норми вчені порівнюють з Пізанською вежею, оскільки норми як можуть існувати століттями, так і з часом, коли їх спрямованість починає відхилятися від первинно визначеної, потребують значних зусиль для зберігання рівноваги з реаліями життя. У підсумку, норма, як і вежа, зовні нібито не змінилася, проте обидві зараз спираються на інший фундамент і є іншими конструкціями.

Оскільки відносини між особистістю та державою здебільшого вибудовуються в суб'єкт-об'єктній парадигмі, за якої виявляються відсутніми партнерство, безконфліктність,

толерантність тощо, «вплив державного примусу» і «страх перед покаранням» є чинниками, які виключають наявність «соціальної активності» як вищої форми правомірної поведінки. За таких відносин можливі тільки прояви або конформістської поведінки, або звичайних дій. Слід зазначити й те, що «соціальна активність» виявляється можливою виключно в суб'єкт-суб'єктній парадигмі, за якої і держава, і особистість здійснюють власну активність на підставі внутрішніх інтенцій, незалежно один від одного.

Отже, підбиваючи підсумок теоретико-методологічного аналізу поглядів радянських і пострадянських науковців на проблему соціально-нормативної соціалізації особистості, зазначимо, що головним меседжем виступає артикуляція положення про інтерналізацію нею моральних і правових норм (взагалі, соціальних норм), формування моральної та правової свідомості, засвоєння соціально-нормативних стереотипів поведінки, які зумовлюють відповідну активність у визначеному соціально-нормативному середовищі.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНІ РЕФЕРЕНТИ ТА ДЕТЕРМІНАЦІЯ СОЦІАЛЬНО- НОРМАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ ІНДИВІДА

2.1. Психологічні референти соціально-нормативної активності та їх основний зміст

На підставі аналізу теоретичних підходів як зарубіжних, так і пострадянських і вітчизняних учених, нами були виокремлені психологічні референти, які детермінують соціально-нормативну активність індивіда. При цьому під психологічними референтами ми розуміємо значущі чинники інтенціонального змісту, які впливають на спрямованість поведінки особистості, визначають її нормативний сенс відносно соціального середовища, у якому вона реалізується.

Виокремлення психологічних референтів, які виступають релевантними чинниками детермінації соціально-нормативної активності індивідів, виявляється достатньо складним завданням, оскільки на теперішній час не існує більш-менш тотального наукового погляду щодо форми та змісту таких конструктів.

У психоаналітичній парадигмі такими психологічними референтами виступають *розвиток Super-ego або морального аспекту* особистості, на якому наполягав З. Фрейд та його послідовники [34; 165; 166] та *подолані життєві кризи*, й особливо ті, які пов'язані з розвитком індивіда в ранньому дитинстві (А. Адлер [5]) та в пубертатний період (Е. Еріксон [185]). Так, вважається (наприклад, Дж. Клаузен [33]), що життя індивіда треба розглядати як цілу низку очікуваних і неочікуваних криз, які необхідно усвідомлювати та долати. Кризи мають різну амплітуду складності проявів у різних людей, які поділяються на тих, що вважають їх

катастрофічними, а інші мобілізують усі внутрішні та зовнішні ресурси щодо їхнього подолання.

Неофрейдизм (О. Ранк, Ш. Ференці, Ф. Гринеїкр, Т. Рейк, Дж. Сандлер [33; 127] та ін.) акцентує увагу на *подоланні психологічних тенденцій, які утворилися в дитинстві* та динамічній взаємодії між вродженими потребами та тиском соціальних норм.

Представники біхевіоризму (Дж. Уотсон, Е. Торндайк, Б. Скіннер, Е. Сазерленд, Ц. Джефері, Р. Екерс [127; 175] та ін.) артикулюють уякості психологічної референтації *стимульно-реактивні прояви* індивідів і перевагу надають навчанню через соціальну взаємодію з іншими людьми. Дослідники стверджують, що просоціальна поведінка, як і кримінальна, засвоюється та закріплюється шляхом оперантного зумовлення [175]. Люди притримуються існуючих норм тільки тому, що отримують за це нагородження або ухиляються від покарання. Винагородою може бути все що завгодно, що приносить задоволення, а покаранням – усе, що призводить до страждань.

Необіхевіоризм (Дж. Треслер [58]) стверджує, що соціально-нормативна активність індивіда залежить від *мимовільних емоційних реакцій на спокуси*, які набуваються шляхом класичного обумовлення внаслідок покарання за антисоціальну поведінку.

У гуманістичній психології (А. Маслоу [96; 97], К. Роджерс [168], В. Франкл [162; 163] та ін.) акцент робиться на *самоактуалізації «Я-концепції»*. Виховання особистості можливе на підставі поваги до унікальності кожної людини з використанням методів, спрямованих на гуманізацію міжособистісних відносин.

Сутність людини постійно рушить її в напрямку розвитку та самовдосконалення, а це процес самоактуалізації її «Я-концепції». Якщо цьому не перешкоджають обставини та інші, формується соціально-нормативна особистість [28]. При цьому А. Маслоу вважав, що поведінка людини залежить від її потреб та здібностей і визначається внутрішніми та зовніш-

німи мотивами. Задоволення потреб приводить до особистісного зростання, а разом з тим до добропорядної поведінки. Напроти, фрустрація потреб стає причиною неврозів та антисоціальної активності [168]. Отже, соціально-нормативна активність стає можливою за умов повного задоволення фізіологічних потреб та потреби в безпеці, переходу людини на більш високий рівень – задоволення потреби в афіліації, самоствердженні та самоактуалізації. Якщо такі потреби не задовольняються, у людини виникає апатія, відчуження, брутальність, що роблять її загрозливою до оточення.

Когнітивістський підхід (Ж. Піаже [122], Л. Колберг [203; 204], Дж. Міллер [206], Л. Фестінгер [161] та ін.) артикулює психологічну референтацію, що пов'язана з *когнітивним зростанням індивіда*, стадійність морального розвитку особистості. Для Ж. Піаже людина є, перш за все, «мислителем», а її поведінка залежить від інформації, яка є в соціальному просторі та яку необхідно отримати, обробити, оцінити та використати [122]. Тому соціально-нормативна активність індивіда розглядається як така, що мотивована когнітивними потребами, задоволення яких необхідне для розуміння соціальної реальності та ефективній орієнтації в ній.

Разом з тим Р. Елмер, Л. Фестінгер розглядають просоціальність індивіда як прояв його соціальної ідентичності [161]. Зазначається, що соціальна ідентичність впливає на вибір поведінки і, якщо існує сенс в антисоціальній активності, то це наслідок не патологічної, а раціональної соціальної ідентичності індивіда.

Соціально-когнітивний напрямок (А. Бандура [22], Дж. Роттер [209] та ін.) стверджує про релевантність таких психологічних якостей індивіда, як *самоефективність* (можливість усвідомлення своїх дій, прогнозування наслідків, регуляція, відбудова поведінки у відповідності із задачею) та *інтернальний локус контролю* (схильність до саморефлексії, соціальна відповідальність). Так, А. Бандура вважає, що обмеження, які виникають на підставі покарання, впливають

на індивіда тоді, коли в нього не виникає сумнівів у тому, що суспільство має ефективну систему правосуддя [22].

Представники теорії рис (Г. Айзенк [6], Дж. Келлі [201], Р. Кеттелл [106] та ін.) пропонують у якості основних психологічних референтів активності індивіда розглядати *особистісні риси*, які складають ядро структури особистості. Як уже зазначалося, Г. Айзенк соціальну нормативність індивіда розглядає не наслідком релігійного механізму, який нібито закладений у нього Богом, а проявом умовного рефлексу, який виникає на підставі тривалого формування та закріплення [6]. При цьому в інтровертів умовні рефлексі виробляються швидше, ніж в екстравертів й тому індивіди, що є імпульсивними, поверховими, нестриманими, складніше піддаються моральному вихованню. Ще одним психофізіологічним референтом виступає надчутлива лімбічна система, яка контролює прояви людських емоцій. Такі особливості не є культурно залежними, а є універсальними та достатньо розповсюдженими.

Гештальтпсихологія (В. Келер [210], К. Левін [82], J. Zinker [217] та ін.) стверджує про психологічну єдність особистості та навколишнього світу, прийняття рішень здійснюється на підставі *«інсайту»*.

Прихильники функціональної теорії розвитку (Ч. Кулі, Дж. Мід, Д. Хорке, Т. Ньюком [98; 206] та ін.) акцентують увагу на ефекті «дзеркального відтворення» в людей *уявлень* про те, як їх оцінюють інші та прийняттям на себе ролі інших людей, формуванням *«Я – себе»* та *«Я – мене»*.

Вітчизняні науковці виявляються, на відміну від зарубіжних, більш конгруентними у визначенні психологічних референтів соціальної нормативності особистості. Учені артикулюють положення про вирішальну роль процесу *інтеріоризації-екстеріоризації культурних, моральних і соціальних цінностей* (О. М. Бандурка, С. П. Бочарова та О. В. Землянська [24; 25], М. І. Єнікєєв [66] та ін.), соціалізації, під час якої відбувається засвоєння *суб'єктом моральних і правових заборон, соціальних стереотипів поведінки* (В. В. Москаленко

[103], Л. Е. Орбан-Лембрик [117; 118] та ін.), формування *групової та індивідуальної правової свідомості*, почуття соціальної відповідальності, соціальної справедливості, правової інтуїції та ін. (В. Є. Коновалова та В. Ю. Шепітько [74] та ін.). Також психологічними референтами виступають *позиції, установки та цінності особистості*, які збігаються з позиціями, установками та цінностями навколишнього соціального середовища (В. А. Роменець [134], В. О. Татенко [146], О. М. Яковлєв [191] та ін.) та *соціально-нормативний конформізм* особистості як її інтегрована характеристика, що виявляє біологічний бік нужди, який інтенціонально поданий інстинктом самозбереження, та її соціальний бік, який втілюється в афіліативних проявах індивіда, у прагненні його бути в єднанні з іншими, такими, як він сам (С. О. Гарькавець [55–58]).

Загальне наукове уявлення про психологічні референти соціально-нормативної активності індивіда у відповідності до розглянутих теоретико-методологічних підходів представлено на рис. 1.1.

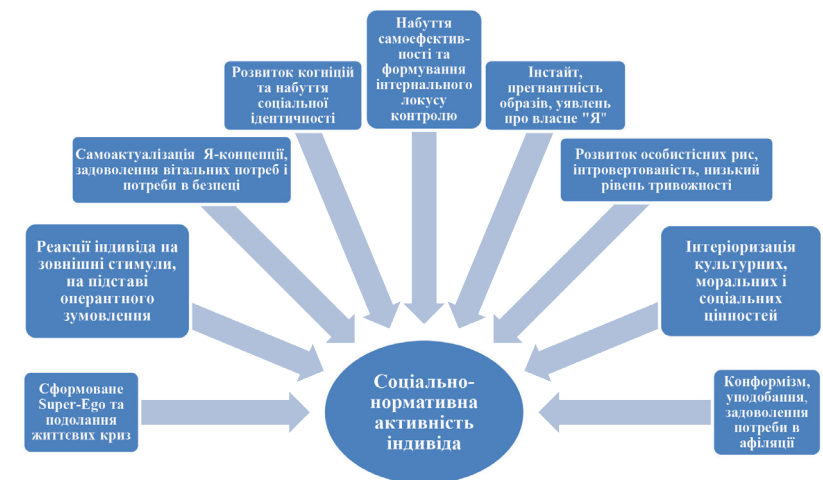

Рис. 1.1. Схема загальних наукових уявлень про психологічні референти соціально-нормативної активності індивіда

Отже, можна констатувати, що тепер серед науковців не існує однієї думки стосовно того, що вважати психологічними референтами соціальної нормативності індивіда.

Разом з тим систематизація виокремлених релевантних психологічних чинників має одну складність, яка пов'язана з можливістю поглинання одних іншими. Наприклад, зовнішній контроль можуть утворювати певні соціальні обставини, а внутрішній – пов'язані між собою інтерналізовані моральні та соціальні цінності. Але релевантність чинників і встановлення чіткої ієрархії між ними ускладнюється тим, що іноді важко відокремити внутрішнє від зовнішнього. Так, цінності індивіда можуть бути тотожними груповим, але не збігатися з цінностями суспільства, у якому група виступає окремим елементом соціальної системи. Таке стає можливим, коли ми розглядаємо сім'ю, суспільні формування, ідеологічні течії тощо. При цьому ми вважаємо, що психологічне превалює перед соціально-психологічним, але останнє, без сумніву, значно впливає на позиціювання суб'єктивного «Я», наприклад у ситуації акцентування інстинкту самозбереження.

Проте ми погоджуємося з представниками психоаналізу, що індивідуальне Super-Ego є продуктом психосексуального розвитку та розвитку Ego, внаслідок взаємодії дитини з батьками та подолання едіпового (електри) комплексу. Саме задоволення від взаємовідносин з батьками виступає центральним елементом у формуванні певного типу майбутньої соціальної активності. Порушення взаємодії породжує фіксації, до яких індивід регресує в кризові моменти свого життя й зовнішні чинники стають особливо актуальними. Оскільки життя людей представляє низку очікуваних та неочікуваних криз, які необхідно усвідомити та подолати, індивід, який не здатний до їхньої рефлексії, продукує різного роду девіації, як асоціального, так й антисоціального змісту.

Разом з тим ієрархія психологічних референтів зумовлена ще й тим, що вони мають різну амплітуду впливу в різні періоди життя людини. Особливо акцентованими є періоди

статевого дозрівання та середніх років. Перший пов'язаний з фізіологічними змінами в організмі підлітка, що зумовлює виникнення психологічної кризи, а інший – з виникненням труднощів адаптації, коли дорослій людині все складніше стає пристосовуватися до вимог життя, оскільки вона розуміє власну обмеженість та відносність (наприклад, «кризи сорокарічних», коли людині здається, що життя втрачає сенс, наближається старіння, а так хочеться бути молодію).

2.2. Особливості психологічної детермінації соціально-нормативної активності індивіда

Попередньо нами було з'ясовано, що соціально-нормативна поведінка має широкий спектр свого визначення. При цьому її розуміння виходить з того соціального контексту, у якому вона вивчається або інтерпретуються її складові. Тому соціально-нормативна активність, а разом з нею сфера суспільних вимог, виступає широкою системою, яка у феноменологічному плані є проявом соціальних або зовнішніх впливів по відношенні до людини суспільного тиску.

У відповідності зі специфікацією соціальних норм значна кількість науковців розглядають соціально-нормативну регламентацію соціальних відносин крізь призму моральних (Г. М. Андрєєва [11], І. Д. Бех [29], Л. Колберг [204], С. Д. Максименко [89; 90], Ж. Піаже [122] та ін.), етичних (І. С. Кон [73], Е. Фромм [171] та ін.), правових (К. Бартол [26], М. І. Єнікєєв [66], В. Е. Коновалова та В. Ю. Шепітько [74], А. М. Столяренко [125] й ін.), культурних (К. А. Абульханова-Славська [1], М. Мід [205] й ін.), політичних (В. Васютинський [41], М. І. Пірен [123] та ін.), професійних (Л. Е. Орбан-Лембрик [117], В. В. Третьяченко [153–155] та ін.) та інших людських стосунків. Науковці зводять соціальні зв'язки, які протягом тисячолітньої історії людства викристалізовувалися в певні конструкти людської психіки, до категорії моральної, етичної, культурної, правової, політичної, професійної свідомості.

Проте звертає на себе увагу й те, що ці прояви свідомості здебільшого повторюють одна іншу як за своєю структурою, так і за своїми проявами (спрямованістю, функціональністю, регуляцією). Так, наприклад, вказується на те, що моральна вимога має зовнішню форму та внутрішній зміст. У зовнішній формі фіксується вказівка вести себе певним чином, діяти за певною логікою. Внутрішній зміст має в собі прямо не сформульовану вимогу співтворчості. Завдяки цій особливості, вимога може сприйматися людиною як власна ідея, позиція, що народжена її свідомістю [132; 144].

Правова вимога визначається аналогічним чином. Зовнішня форма правової вимоги втілена в правових актах, які вказують, як діяти в тій або іншій ситуації. Внутрішній зміст полягає в згоді людини вчиняти певним правовим чином, оскільки це є правильним і бачиться нею як власний, гідний вчинок, а не вчинок під дією зовнішнього тиску [66; 125]. Тобто моральні та правові норми є різновидом норм соціальних та при їх класифікації можна використовувати однакові формально-логічні підстави.

Моральне і правове знаходяться в постійній взаємодії та впливають одне на одного. Так, правове не повинне перешкоджати моральному й правові норми повинні відповідати вимогам моралі. Моральне вимагає, щоб усі правові аспекти юридичної діяльності вирішувалися з урахуванням його принципів. Тобто мораль повинна бути актуальною при розгляді як власне правових норм, так і їхньої інституалізації.

Вплив норм моралі на реалізацію норм права в практичній площині здійснюється на підставі оцінок та їхнього сприйняття особистістю. При цьому норми права розглядаються з погляду моральних норм, які домінують у суспільстві. Особливо це стосується тих норм, які містять у собі оцінювальні поняття. Тобто справедливе, обґрунтоване та виважене юридичне рішення – це, перш за все, рішення моральне.

Норми права також сприяють ствердженню норм моралі. Так, ст. 21 Конституції України наголошує: «Усі люди вільні та

рівні у своїх гідності та правах». А окремі норми права захищають моральні цінності (репутацію, гідність, добре ім'я й т. ін.).

Щодо визначання моральної та нормативної свідомості, наприклад, М. І. Єнікеев наводить таке: «Моральна свідомість – це одна з форм суспільної свідомості, яка відтворює особливості суспільного буття, рівень розвитку міжлюдських відносин... Нормативна свідомість – усвідомлення системи соціальних норм як еталонів поведінки, усвідомлення нормативно-обов'язкового, усвідомлення підкорення поведінки моральним та правовим заборонам («норми-рамки»), активна діяльність у відповідності з ідеалами («нормами-цілями»). У великих соціальних спільнотах виявляються у формі ідеології – моралі, праві, релігії» [67, с. 412]. Тобто, на думку вченого, нормативна свідомість є дещо більшою за моральну й поглинає ті сфери суспільної свідомості, які відповідають за прояви певних алгоритмів поведінки особистості в системі соціальних координат.

Також М. І. Єнікеев стверджує, що ціннісно-нормативна система особистості є основою її правосвідомості. Правосвідомість виступає системою знань, оцінок та уявлень про правопорядок конкретного суспільства, суб'єктивним моделюванням об'єктивно існуючого правопорядку [67].

Дещо інакше визначають основний зміст правосвідомості особистості О. М. Бандурка, С. П. Бочарова, О. В. Землянська. Правова свідомість вченими розглядається як засвоєння суб'єктом системи знань, які відтворюють прийнятий у конкретному суспільстві правопорядок і які виступають основою самоорганізації правової поведінки [24].

Учені відзначають, що формування правосвідомості в онтогенезі – це складний і багатофакторний процес, який проходить кілька етапів і опосередкований умовами виховання та спілкування. У зв'язку з цим, вони виділяють такі механізми засвоєння моральних та правових форм поведінки: наслідування, конформізм, навіювання і переконання. Процес наслідування відбувається від сліпого копіювання

дитиною поведінки дорослих до навмисного наслідування однолітками і дорослими в підлітків. У дорослих наслідування виступає додатковим засобом засвоєння моральних і правових форм поведінки. Феномен наслідування особливо сильно виявляється в груповій взаємодії, де засвоєння індивідом норм поведінки виявляється у двох напрямках: наслідування будь-якої конкретної особи (лідера) та норм поведінки, які є типовими для групи.

Учені зазначають, що в останньому випадку наслідування зникається з конформізмом, тобто адаптацією поведінки індивіда під впливом тиску групи. Проте науковці не вважають наслідування та конформізм тими рівнями, які можуть бути показниками сформованості правосвідомості особистості. «Суб'єкт тільки пасивно пристосовується до зовнішніх соціальних умов без усвідомлення основних принципів організації та самоорганізації правослухняної поведінки. За цих умов індивід набуває пасивні звички поведінки, як позитивні, так і негативні, які виявляються на підсвідомому рівні» [24, с. 128–129].

Навіювання, як засіб передачі інформації щодо норм поведінки, має неусвідомлену природу (у ньому домінує не раціональний, а емоційно-вольовий компонент), що призводить до некритичного їх засвоєння, а разом з тим і до нестійкої правовиконавчої поведінки.

Переконання забезпечує усвідомлене засвоєння індивідом наданої йому правової інформації. Саме на цьому рівні формується система правових знань, яка включає в себе уявлення про конкретні форми нормативної поведінки і поняття про загальні принципи її організації. Тобто завдяки цьому й відбувається становлення правової свідомості.

М. М. Цимбалюк правосвідомість визначає як осмислене ставлення до нормативізації та державно-інституційного регулювання буття в суспільному та природному світі [179]. Проте сам науковець зазначає й те, що сьогодні залишається невирішеним питання щодо базового визначення змісту самого поняття «правосвідомість». Учений стверджує:

«Правова ідеологія і правова психологія, які характеризують лише «вертикальну» структуру правосвідомості, виражають не її елементи, а її рівні» [179, с. 23].

Разом з тим, без сумніву, моральні та правові дії мають ототожненість інсталяції. Наприклад, І. Д. Бех зазначає, що моральна норма перетворюється на змістовну складову образу «Я», особистісну цінність, якщо вона (норма), по-перше, емоційно переживається самим вихованцем, і, по-друге, своєчасно підкріплюється вихователем за допомогою таких виховних засобів, як похвала, підтримка, акцентування успіху [29].

Р. В. Павелків зазначає, що моральна дія – це дія за переконанням. Тобто людина повинна виконувати моральні вимоги не через те, що цього вимагає суспільство, а тому, що вона усвідомлює цю необхідність і діє вільно [120]. Але моральні вимоги не з'явилися на рівному місці. Вони також були сформульовані людством, тобто є вимогами суспільства (можливо, за виключенням Старого Заповіту). М. І. Єнікеев зазначає, що вищий рівень правової соціалізації особистості виявляється тоді, коли норми права дотримуються не через страх бути покараним, а за справжню моральну потребу вчиняти тільки правомірні дії – жити гідно [67].

Водночас справжній правовий вчинок – це усвідомлені дії, за яких відбувається продукування інтеріоризованих конструктів правового характеру. Правова дія – це те, що очікується суспільством. Але очікується й моральна дія, за яку людина завжди несе відповідальність. Проте й за інші соціальні вчинки (правові, релігійні, етичні, політичні) людина змушена бути відповідальною.

Відомо, що моральні норми дитина не скільки запам'ятовує, а здебільшого інтеріоризує, тобто присвоює. Але теж саме відбувається і відносно всіх інших соціальних норм. Моральна самосвідомість не дається людині від народження. Вищі регулюючі системи, до яких вона належить, формуються і розвиваються в процесі соціалізації – засвоєння і перетворення індивідом соціально-культурного досвіду [120]. Проте

й правова самосвідомість (індивідуальна правосвідомість) спрямована на оцінку нормовідповідності власної поведінки, сформованості правових якостей та їхнього прояву [67; 132].

С. Д. Максименко зазначає, що світ соціального зовсім не протиставляється людині, як це розуміє дехто з теоретиків. Він обволікає та запрошує [88]. Учений посилається на С. Л. Рубінштейна, який відзначав, що людина не тільки протистоїть світу, вона ще й знаходиться в середині нього, обволікається ним [135]. Далі Максименко зазначає: «Людина не є закинutoю у світ, вона – частина його, частина, яка рефлексує принципово увесь світ, у тому числі і той, який ще не є актуальним. Такою людина стає завдяки зустрічі з соціальним світом. Останній існує в трьох основних формах – інші люди, взаємовідносини між людьми та предметами культури як особлива форма опредмечування – втілення внутрішнього світу (духовності) інших людей. Активність (з початку переважно біологічна), опосередкована духовним станом, змушує людину виявляти себе та разом з тим присвоювати соціальне оточення, переводячи його у своє ідеальне (екстеріоризація – інтеріоризація)» [88, с. 42–43].

Разом з тим, оскільки норма виступає не лише як об'єктивне, але і як суб'єктивне явище, не лише як елемент соціальної практики, але і як елемент свідомості, то психологічне розуміння природи морального і правового буде полягати у визначенні механізмів їхньої регуляції. Так, моральна норма виступає неконституційним механізмом регуляції поведінки людей, а правова норма – конституційним. На підставі цього можна стверджувати, що взагалі соціально-нормативна регуляція вміщує в себе як перше, так і друге, друге є проявом першого і між ними існує системний функціональний зв'язок.

Разом з тим С. Л. Рубінштейн зазначав: «Психічні явища виступають у житті людини не тільки як обумовлені, але разом з цим, і як обумовлюючі, які визначаються умовами життя людини, психічні явища обумовлюють її поведінку, її діяльність» [135, с. 19]. Тобто активний характер свідомості

виходить із принципу детермінізму свідомості й діяльності, їхньої єдності. Учений стверджує, що діяльність людини обумовлює формування її свідомості, психічних процесів та властивостей, які, своєю чергою, регулюють цю діяльність і виступають умовою її адекватного виконання. Свідомість та свідомі процеси виконують функції регуляції людської діяльності, та в якості її регуляторів включені в процес життя і діяльності людини, її взаємодії зі світом.

Усі форми психічного відтворення є частками цілого, які входять до структури свідомості індивіда. Тому необхідно аналізувати всі елементи, їхній зв'язок між собою та зв'язок із самою свідомістю, частиною якої вони є.

Загальновідомо, що «свідомість – це вища форма психічного відтворення дійсності суб'єктом, яка формується в онтогенезі індивіда на підставі присвоєння соціального досвіду, у процесі предметної та теоретичної діяльності, спілкування та мовної взаємодії» [24, с. 127]. Також наявні три категорії психічних явищ, які входять до структури індивідуальної свідомості. Це психічні процеси, стани і властивості. Вони, власне, і зумовлюють загальні якості свідомості – динамічність та константність, взаємодія яких і визначає діалектику свідомості особистості.

Константність свідомості зумовлена психічними станами та особливо властивостями особистості. Динамічність визначається як змінливість, розвиненість свідомості, яка зумовлена короткочасними та швидкозмінними психічними процесами, які можуть закріплюватися в станах і змінах властивостей особистості [84].

Свідомість має три компоненти – пізнання, переживання та відношення, які завжди виступають у єдності в будь-якому психічному акті. Вони наповнюють свідомість певним змістом та виступають тими чинниками, які й відтворюють існуючу дійсність. Людина, яка стає особистістю, визначається в соціальному просторі на підставі саме пізнання, переживання та ставлення до неї.

Разом з тим особистість, завдяки своїй активності, виявляється в притаманних для неї мотивах поведінки, установках, способах дій, які спрямовуються на перетворення об'єктивної реальності, що знаходить своє вираження в життєвій позиції, яку вона займає. При цьому всі зовнішні впливи на людину проходять крізь призму існуючої соціальної системи, сукупність внутрішніх умов діяльності, які загалом й утворюють особистість. Учені визначають те, що є особистими відношеннями – відтворення тих об'єктивних відносин, у яких предмети та явища реального світу знаходяться в певному зв'язку з цією особистістю [66; 125]. Остання і є суб'єктом пізнання, тобто процесу придбання під час суспільно-практичної діяльності істинних знань про об'єктивний світ.

Науковці зазначають, що вищим рівнем свідомості є самосвідомість [36; 128]. Це усвідомлення людиною свого «Я», ролі в суспільстві та активне їх регулювання. Це складна інтегративна властивість психічної діяльності людини, яка забезпечує усвідомлення схильностей, вибір діяльності, формування індивідуального стилю життя, наближення до своєї сутності [67; 129]. Проте відносно того, що виступає вищою формою самосвідомості, дослідники припускаються певного плюралізму думок. Так, за визначенням одних (А. В. Петровський, В. Е. Чудновський та ін.) – це колективізм як самосвідомість особистості, яка усвідомила себе членом колективу [131; 181]. За визначенням інших (Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева та ін.) – це самоконтроль як процес усвідомленого, вольового керування власним психічним життям, поведінкою і діяльністю у відповідності до внутрішньої картини світу, установок, ціннісних орієнтацій, індивідуальної нормативності особистості [129].

Історично формування свідомості реалізує ставлення людини до матеріального світу речей, інших людей, самої себе як особистості та члена суспільства. Аналогічні етапи дослідники виокремлюють й у формуванні її різновидів, наприклад, правосвідомості: матеріальний світ набуває якості

приналежності (приватна, особиста та державна власність), інші люди усвідомлюються та охороняються у своїй фізичній цілісності та моральній гідності нормами закону, особистістю об'єктивізуються власні дії та моральні якості у світлі правових норм і законів суспільства.

Разом з тим, як у моральній свідомості, так і в правосвідомості виокремлюють три взаємопов'язані сторони: пізнавальна, оцінна та регулятивна [67; 118]. Пізнавальний бік пов'язаний з адекватним відтворенням цінностей (моральних, правових) у свідомості індивіда. Оцінний бік виявляється в особистісному ставленні індивідуума до тих явищ, які визначаються моральними, правовими. Цей бік мотивує поведінку, забезпечує вибірковість поведінкових актів. Регулятивний бік пов'язаний з контролем за конкретними діями та їхньою оцінкою. Це прояви моральної, правової свідомості в конкретних вчинках людини.

І моральна, і правова норми мають змістовний та імперативний характер своїх прояви. При цьому перший є операційним проявом правильної дії і є тим, що пов'язано з пізнавальними боком самосвідомості. Другий – є втіленням обов'язково-наказової сторони норми та відноситься до оцінної сторони самосвідомості.

Кінцевою метою дотримання всіх соціальних норм є встановлення відповідного порядку, певної регуляції реальної поведінки людей та їхній розвиток у заданому напрямку. Тобто маємо прояв регулятивної сторони самосвідомості.

Разом з тим не завжди нормативна поведінка є ефективною в ситуації певного вибору: між тим, що є соціально-нормативним (моральним, правовим, етичним, культурним), та тим, що вважається потрібним для досягнення індивідуальних цілей. О. Г. Дробницький зазначає, що формою вияву моральної норми є не правило зовнішньої діяльності, а імперативна вимога, яку людина повинна враховувати при досягненні певної мети [63]. Проте теж саме можна стверджувати й відносно правової, етичної, культурної норми. У всіх цих

нормах відтворюється потреба людини та суспільства не в межах конкретно-визначеного часового і просторового континуума (соціальної ситуації), а відносно довготривалого соціально-історичного контексту. Але загальне зауваження, яке виникає у зв'язку з цим, полягає в тому, що саме поняття «норми» треба розуміти тільки як міру, еталон, взірєць, на який потрібно рівнятися. На думку вчених, моральні норми регулюють ставлення людей до «абсолюту», співвідносять поведінку людини з принципами, еталонами, ідеалами й ці «абсолюти», перш за все, виявляються через категорію добра і зла [120].

Дещо іншим є розуміння поняття «норми», коли поведінку особистості, значною мірою, ми намагаємося визначити через її соціальну роль. Як зазначає Г. О. Балл, між особистістю та тією роллю, яку вона виконує може існувати значна дистанція. Учений стверджує: «Заслужують на повагу люди, які відмовляються виконувати морально неприйнятні для них ролі. Водночас у багатьох випадках краща лінія поведінки полягає в тому, щоб залишитися на своєму місці і максимально можливою мірою ошляхетнити, гуманізувати виконувану роль» [21, с. 40]. У цьому випадку поняття «норми» може розглядатися як функціональний оптимум і навіть, як ефективна форма пристосування до умов соціального середовища. З цією думкою може погодитися значна кількість науковців, особливо тих, які займаються вивченням проблеми віктимної (від лат. *victima* – жива істота, яку приносили в жертву богу, жертва) поведінки [93; 133].

Як уже зазначалося, соціальні норми мають подвійний характер свого прояву: у якості соціокультурного феномену, що забезпечує встановлення взаємовідносин між людьми, та як суб'єктивна реальність індивідуальної свідомості, що виступає у вигляді когніцій, які забезпечують зв'язок індивіда з середовищем. Такі прояви соціальних норм стають можливими на підставі специфіки їхнього засвоєння індивідом. Так, виокремлюються шляхи вікарного навчання на рівні реальних вчинків інших людей у тих або інших соціальних

ситуаціях і вербалізованого навчання, через оцінку та аналіз вчинків, які містяться в мовленнєвих висловлюваннях, що реалізуються в конкретних або уявних ситуаціях.

Разом з тим знання норми сприяє тому, що будь які соціальні норми перетворюються в норми особистісні. Саме такий їхній характер змушує індивіда діяти певним нормативним чином, не на підставі зовнішнього тиску, а на підставі власних переконань. Проте в дотриманні соціальних норм ми спостерігаємо діалектичне поєднання зовнішнього примусу й особистої свободи. Зазначимо, що «свобода – це стан людини, який виникає в результаті самовизначення, побудови такого ставлення до меж простору своїх віртуальних можливостей або зміни цих меж, за якими переборюється перешкода самореалізації» [78, с. 196]. Людина вільна, коли при зіткненні з перешкодою в значимій діяльності усвідомлює протиріччя та діє за внутрішньою згодою у відповідності з прийнятими в суспільстві нормами, правами, законами – у відповідності з обов'язком, відповідальністю.

При цьому необхідною умовою досягнення свободи виступає звернення людини до себе. Тобто мова йде про рефлексію, яка повернута на протиріччя, яке виникає в ситуації усвідомлення перешкод у власній діяльності та заважає самоактуалізації. Як відомо, самоактуалізація за А. Маслоу є прагненням людини до самоздійснення, а саме, стати тим, ким вона може бути [95].

Генеza соціально-нормативної поведінки пов'язана з розвитком особистості, її самосвідомості. Власне, протидія соціальним нормам, їхня ревізія та розвиток пов'язані з вирішенням особистісних проблем. І тому саме розвиток самосвідомості визначає соціально-нормативну позицію індивіда. Така позиція може бути індивідуалістичною (*я так вважаю*), приєднувальною до позиції оточення (*я згоден з іншими* – колективістська, групова) та амбівалентного ставлення (*мені все однаково*).

Проте зрозуміти поведінку особистості – це зрозуміти її стійкі мотиви поведінки, ціннісні переконання та поведінкові

стереотипи. Як зазначають дослідники, з часом, коли систематично повторювані дії призводять до бажаних результатів, у людини виникає стереотипізований особистісно-операціональний механізм запуску її поведінкової активності в певних «запускових» ситуаціях [79; 177]. При цьому контроль з боку свідомості при стереотипізації реакцій згортається (втрачається роль раціональних конструктів) та ведуча оціночна функція переходить до емотивно генералізованих механізмів. Так «запускається» будь-яка норма, але соціально-нормативна поведінка як суспільно-психологічний феномен може бути розглянута тільки на підставі узагальнення всіх зазначених проявів нормативності, оскільки саме соціальні норми виступають ключовими елементами цього феномену. У всіх інших випадках, які надають можливість розгляду нормативних проявів особистості диференційовано, ми постійно зіштовхуємося з таким явищем, як біфуркація (роздвоєння на бажане і небажане) і не вбачаємо загального прояву цього складного феномену. Отже, ми вважаємо, що соціально-нормативну поведінку можна розглядати як системне утворення сукупності нормативних проявів (моральних, резидуальних, правових) особистості, відносно того соціального-нормативного середовища, у якому ці особистісні прояви екстраполюються.

Зазначимо й те, що соціально-нормативна поведінка може розглядатися як феноменологічний прояв не тільки особистості, але й групи, колективу, суспільства тощо. Проте ми акцентуємо увагу на особистісних соціально-нормативних проявах, оскільки саме в них у концентрованому вигляді представлені системні зв'язки детермінуючих чинників, умов і психологічних механізмів.

Таким чином, розгляд соціально-нормативної активності особистості та її соціально-психологічних чинників, умов і механізмів, які зумовлюють її продукування, сприяє всебічному розумінню її генези та забезпечує можливість побудови дієвих алгоритмів соціально-нормативної соціалізації особистості на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

РОЗДІЛ 3

ОПТИМІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНО-НОРМАТИВНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЗА СУЧАСНИХ УМОВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Соціально-психологічні впливи та їхній основний зміст

На підставі характеристик напрямків соціально-психологічної роботи, яка спрямовується на формування стійких стереотипів соціально-нормативної поведінки особистості в сучасних умовах розвитку суспільства, слід окремо наголосити на визначенні поняття «вплив». Це виявляється до речним, оскільки поведінка особистості, яка відповідає соціально-нормативному конформізму й, власне, розглядається як соціально-нормативна, значною мірою залежить від тих впливів, під які індивід потрапляє в соціальному середовищі або в певних соціальних ситуаціях.

Вплив виявляється складним соціально-психологічним утворенням, яке у феноменологічному плані виступає полімодальним явищем. Як зазначають фахівці, вплив може бути безпосереднім і опосередкованим, вмотивованим і невмотивованим, глибоким і поверховим, ефектним і невиразним, імпліцитним і експліцитним, індивідуальним і фронтальним, конструктивним і деструктивним, життєдайним і згубним, навмисним і ненавмисним, очікуваним і неочікуваним, постійним і змінним, прямим і непрямим, сильним і слабким, спорадичним і систематичним, усвідомлюваним і неусвідомлюваним тощо. Також його диференціюють за авторством (мої, твої, наші, ваші), за сферою (внутрішні, зовнішні), за вектором дії (відцентрові, доцентрові), за критерієм свободи

(вивільнюючи, обмежуючі), за змістом (природні, соціальні), за характером (оригінальні, традиційні), за значущістю (суттєві, несуттєві), за часом (своєчасні, несвоєчасні), за рівнем (високого, низького) тощо [3; 110; 128; 146; 149; 180].

А. В. Петровський та М. Г. Ярошевський вплив визначають як процес, внаслідок якого відбувається зміна індивідом поведінки іншої людини, її установок, намірів, уявлень, оцінок і т. п. під час взаємодії з нею. Відрізняють навмисний та ненавмисний впливи, де механізмом першого є переконання, а другого – навіювання [131].

О. В. Сидоренко розглядає поняття психологічного впливу і на її думку – це вплив на стан, думки, почуття та дії іншої людини з допомогою виключно психологічних засобів, із наданням їй права й часу відповісти на цей вплив. Сидоренко також виокремлює два різновиди впливу: навмисний та ненавмисний. У першого є ціль, а у другого – причина [128].

Навмисний вплив здійснюється з метою задоволення певних особистісних потреб і завжди відповідає індивідуальному інтересу. Це може бути прагнення задовольняти матеріальні потреби (багатство, розкіш), соціальні (набуття певного статусу) або психологічні (приборкання страху, комплексу або жадоби влади і т. ін.).

Ненавмисний вплив причинно детермінований і виявляється в тому випадку, коли одна людина просто сприймає присутність іншої. Таке сприйняття призводить до того, що й перша, й друга людина, відчуваючи таку присутність, впливають на поведінку одна одної. Цей вид впливу виявляється неминучим, оскільки його здійснює кожна людина. Більше того, він є універсальним, бо виявляється й у тваринному світі. Як для людини, так і для тварин присутність інших свого виду виступає сильним стимулом, який змінює поведінку.

Сидоренко виділяє десять видів психологічного впливу: «Переконання; самопросування (заява мети та надання свідчень власної компетентності та кваліфікації, щоб бути гідно оціненим іншими); навіювання; зараження; пробудження

імпульсу до наслідування (здатність викликати прагнення бути подібним собі); формування прихильності (притягнення уваги шляхом прояву власної незвичайності та привабливості); прохання; примус; деструктивна критика (зневажливі або образливі судження про особистість людини або грубий агресивний осуд, висміювання її дій та вчинків); маніпуляція (приховане спонукання адресата до переживання певних станів, прийняття рішень або виконання дій, які необхідні ініціатору повідомлення)» [139, с. 152–153]. Проте тільки самопросування, формування прихильності, прохання; примус; деструктивну критику та маніпуляцію ми можемо віднести власне до соціального впливу, а переконання, навіювання, зараження та наслідування власне до психологічного впливу, як вважає значна кількість інших дослідників [69; 102; 111; 115].

Разом з тим В. О. Татенко стверджує, що визначаючи сутність поняття «вплив», дослідники, так чи інакше, звертаються до такої загальнонаукової категорії, як «взаємодія» і похідного від неї поняття «взаємовплив» [146]. Дійсно, усе, що відбувається у світі, можна визначити як взаємодію існуючих між собою, як суцільний взаємовплив. Можна говорити про взаємодію як послідовну зміну суб'єкт-об'єктних характеристик учасників цього процесу: спочатку один є суб'єктом, а інший – об'єктом впливу, а потім – навпаки.

Учений також зазначає, що особливий інтерес для психології становить вивчення поняття впливу не тільки і не стільки в ракурсі реактивної активності (дії-відповіді на подразник), скільки активності, що спричинює, ініціює, перетворює і творить нове. Мова також може йти про явища, які виникають і відбуваються в момент симультанної взаємодії, одночасного дотику, безпосереднього контакту між суб'єктом і тим, що не є суб'єктом. Суб'єкт впливу, висловлюючись у поняттях теорії поля К. Левіна, є той, хто виступає його (поля) конституюючим і організуючим принципом, основним елементом, а навколишнє середовище є другою частиною поля, у яке включений і сам суб'єкт [146].

В. О. Татенко наполягає й на тому, що принцип підпорядкування індивідуального суспільному, покладений в основу більшості теоретико-методологічних побудов радянської психології, повинен бути переглянутий сьогодні і, принаймні, врівноважений гуманістичним принципом онтологічної (буттєвої) рівноцінності індивідуального й суспільного життя, принципом суб'єктності, за яким кожне існуюче, щоб бути самим собою, повинне активно утверджувати і відстоювати своє право на автономне існування у світі, що можливо лише шляхом а) ініціативно-перетворюючого, вчинкового впливу на оточення і б) розвивально-вдосконалюючого самовпливу.

В. В. Москаленко стверджує, що проблеми соціального впливу – це проблеми змін, які відбуваються в психіці людини внаслідок впливу на неї з боку інших людей, а також того, як саме відбуваються ці зміни, які механізми тут спрацьовують. Учена зазначає, що «...соціальний вплив – це тиск на людину з боку агента впливу, який здійснюється без будь-яких насильницьких дій, без обмежень фізичної свободи дій, без будь-якої загрози (прямої чи опосередкованої) життю або здоров'ю об'єкта впливу, оскільки останній вільно, добровільно приймає систему цінностей суб'єкта впливу» [102, с. 14]. Стверджується, що соціальний вплив є впливом на психіку людини, він здійснюється на основі законів людської психіки і ґрунтується на психологічних особливостях людини, які дозволяють впливати на неї. До цих особливостей Москаленко відносить емоційно-мотиваційну сферу особистості та її самосвідомість.

Слушним виявляється зауваження вченої і відносно того, що соціальний вплив діє на людину постійно, бо вона знаходиться в безперервному потоці людей та взаємодій [102]. Слід зазначити, що таку позицію поділяють й інші вітчизняні вчені (Л. Е. Орбан-Лембрик [116; 117], М. Н. Корнєв та В. М. Фомічова [75], В. В. Третьяченко [153–155] та ін.).

Л. Е. Орбан-Лембрик окремий акцент робить на такому феномені, як «функціонально-рольовий вплив». Учена

зазначає: «Функціонально-рольовий вплив належить до такого виду впливу, характер, спрямованість та інтенсивність якого визначається не особистісними властивостями партнерів, а рольовими позиціями учасників взаємодії» [116, с. 85]. Мається на увазі те, що люди орієнтуються передусім на відповідність своїх і чужих дій та вчинків певним нормам і правилам, що регламентовані рольовою розстановкою сил. Як ми вважаємо, формою такого виду впливу може бути трансляція соціальних норм авторитетною людиною, яка є носієм реальної влади.

Н. С. Гарькавець [52], яка досліджувала психологічні особливості системи цінностей студентської молоді, спробувала визначити поняття «ціннісного впливу». Дослідниця запропонувала його розглядати як різновид соціально-психологічного впливу, при якому відбувається передача індивідуальних або соціальних цінностей, як інформації або певних норм, від соціального середовища або інших людей індивіду, з метою забезпечення його існування на рівні групової та соціальної відповідності, що, своєю чергою, створює відповідні умови для задоволення його потреб в існуванні та розвитку. Саме така змістовна форма впливу виявляється найбільш ефективною відносно формування системи цінностей особистості.

Зарубіжні вчені, на відміну від вітчизняних, акцент роблять на понятті «соціального впливу». Наприклад, Ф. Зімбардо і М. Ляйппе соціальний вплив визначають як таку «...поведінку однієї людини, що має своїм наслідком або метою зміну того, як інша людина поводить, що вона відчуває, думає стосовно деякого стимулу. Стимулом може виступати будь-яка соціально значуща проблема, продукт, дія» [69, с. 16].

С. Аш вважав, що вплив – це не рабське підкорення соціальному тиску, а соціально та емоційно мотивована поступка індивіда більшості [149]. С. Московічі визначає вплив, як те, що викликає суб'єктивне сприйняття [106]. Б. Латане стверджує, що вплив виступає функцією від числа людей, які демонструють певну поведінку або висловлюють певну думку

[39]. Дж. Тернер вважає, що вплив має безпосереднє відношення до тих процесів, завдяки яким люди погоджуються або не погоджуються з тим, що є прийнятна поведінка, формують, підтримують або змінюють соціальні норми або соціальні умови, які породжують ці форми або впливають на них [149]. Тобто вчений пов'язує процес впливу з інсталяціями соціальних норм, які примушують індивідів до певних дій.

Слід зазначити, що в українській мові слово «вплив» має кілька визначень. Впливати – це означає спрямувати дію на об'єкт з метою зміни або утримання його стану в напрямку бажаного для суб'єкта впливу. Вплинути – це означає і застосувати, і вжити (наприклад: застосувати грубу силу або вжити діючих засобів). Тобто саме поняття «вплив» має широкий спектр свого визначення і викликає цілу низку питань як на теоретичному, так і практичному рівнях. До речі, в українській мові, на відміну від російської, існує тільки одне поняття – вплив (рос. «влиять», «воздействовать»), яке поглинає відповідний синонімічний ряд.

На підставі зазначеного, соціально-нормативний вплив ми розглядаємо, як такий різновид соціального впливу, через який відбувається передача соціальних норм (моральних, резидуальних, правових), як інформації, від соціального середовища або інших людей особистості (відбувається суб'єктивне сприйняття), з метою забезпечення її поведінки дієвим алгоритмом впровадження, який відповідає соціально-нормативному континууму, у якому ця поведінка повинна здійснюватися та забезпечуються відповідні умови щодо задоволення особистісної потреби в безпеці, існуванні та розвитку [53; 58].

Разом з тим науковці відзначають, що соціально-нормативний вплив, під який підпадають громадяни в нашому суспільстві, «має внутрішні протиріччя, що обумовлює виникнення неузгодженості вибору напрямку їхнього соціального включення» [24, с. 147]. Ми вважаємо, що таке протиріччя, перш за все, пов'язане з неконгруентністю проявів інформаційного та нормативного впливів, які виступають каналами,

за якими проводяться кофігуративні й префігуративні елементи культури сучасного суспільства.

Треба зазначити, що математики використовують поняття конгруентності для опису досягнутих у різний спосіб аналогічних результатів. Наприклад, числа 7, 25, 43 та 61 є конгруентними, оскільки з кожним з них можливо здійснити одну й ту ж саму трансформацію: їх поділ на 6 дає залишок, завжди рівний одиниці [112]. Відповідно ця конгруентність вбачає можливість послідовної трансформації феномену інформаційного конформізму у феномен нормативного конформізму завдяки серії проміжних перетворень. І при цьому, чим менше ми будемо мати проміжних перетворень, тим більш конгруентними виявляться ці два феномени.

Ми виходимо з того, що нормативний та інформаційний впливи хоча й виявляються різними процесами, які не залежать один від іншого та протікають окремо, але разом з тим соціальні норми є певними джерелами інформації, а інформація, яка відповідає соціальним цінностям, виявляється вірогідною. Тому ми погоджуємося з Дж. Тернером у тому, що: «Валідність інформації (психологічно) встановлюється внутрішньогруповими нормами. Люди зміщуються в бік переконливої інформації, але переконливою не може бути будь-яка абстрактна інформація, яка відірвана від соціального контексту: інформація буде переконливою тільки тоді, коли вона буде валідізована через її використання з метою досягнення внутрішньогрупового консенсусу. Аргументи мають інформаційну валідність, а позиції інших людей – соціальну цінність тільки тоді, коли вони уявляють загальну реакцію членів групи як єдиного цілого, що, своєю чергою, є наслідком соціального порівняння та самокатегоризації в соціальному контексті» [149, с. 238]. При цьому ми не погоджуємося з тим, що невпевненість й приступність впливу виникають тоді, коли загальні очікування згоди не виправдовуються. Підставою для цього є те, що вплив має не тільки соціально-когнітивну основу, а й емоційне підґрунтя для

сприйняття як соціальної інформації, так і соціальних цінностей [139; 153].

Проте, аналізуючи проблему конгруентності інформаційного та нормативного впливів та їхнє співвідношення з соціально-нормативною поведінкою особистості, треба зазначити, що вчені по-різному ставляться як до механізмів впливу, так і до конкретних його засобів, методів, видів і форм.

Так, В. О. Татенко «соціально-психологічні механізми впливу» (СПМВ) відрізняє від способів, засобів та методів впливу. Як зазначає вчений, будь-який СПМВ, на відміну від останніх, не може бути позитивним або негативним, хорошим або поганим – він або є, або його немає. СПМВ у своїй сукупності розглядаються як такі, з яких можуть конструюватися різні методи, способи і прийоми впливу людини на людину. Але СПМВ – це власне переконування, навіювання, примушування, вимагання, санкціонування, вправління, наслідування, психічне зараження та ін. [146].

Усю сукупність СПМВ Татенко умовно поділяє на дві групи. До першої вчений відносить так звані *прескриптивні СПМВ* (обов'язки, вимагання, санкціонування, вправління тощо). Необхідність застосування цих СПМВ пояснюється нічим іншим, як діалектикою свободи і необхідності. Адже для того, щоб отримати бажане, людина вимушена робити необхідне.

До другої групи вчений відносить, так звані *пропозитивні СПМВ*, сутнісну основу яких становить пропозиція суб'єкта А суб'єктові Б (підкріплена аргументами, авторитетом, прикладом або фактом) мислити і діяти певним чином, що не обмежує останнього в його свободі вибору або суб'єктній свободі. До цього типу Татенко відносить такі СПМВ, як переконання (доведення, роз'яснення), навіювання (рекомендація, умовляння, авторитетна порада, пропозиція), демонстрування (наведення прикладів, демонстрація зразків, експозиція еталонів) [146].

Ми погоджуємося з науковцем у його констатаціях, але зазначимо, що хоча «... людина і мусить підвестися до рівня

аутентичної активності й виявити своє єство у впливі, сутнісними векторами якого є свобода і творчість», вона, перш за все, повинна узгоджувати своє право на «своє єство» з єством інших, таких як і вона сама, а для цього повинна існувати конвенційність суспільного буття. Вчинок особистості як єдність ситуації, волі (мотивів) та ідеалу, про який писав В. А. Роменець, або вчинковий вплив на світ, на іншу людину і на саму себе, про який пише В. О. Татенко, на наше переконання, повинен бути *конвенційно-експектаційним* (очікуваним згідно зі суспільним договором).

Г. О. Ковальов виокремив три основні стратегії, які визначають основні форми впливу на людину, підґрунтям яких виступає ставлення до іншого як до суб'єкта або як об'єкта міжособистісної взаємодії [71]. Це імперативна стратегія, яка відповідає «об'єктній» парадигмі в психології, у відповідності до якої психіка і людина розглядаються як пасивний об'єкт впливу зовнішніх умов і продукт цих умов; маніпулятивна стратегія, що відповідає «суб'єктній» парадигмі, яка ґрунтується на констатації про активність та індивідуальну вибірковість психічного відбиття зовнішніх впливів, де суб'єкт сам здійснює перетворюючий вплив на ту інформацію, яка надходить ззовні; розвивальна стратегія, яка базується на «суб'єкт-суб'єктній» або «діалогічній» парадигмі, де психіка виступає відкритою системою, що наділена зовнішнім і внутрішнім контурами регулювання.

В. В. Москаленко виділяє такі види соціального впливу, як соціальний вплив у спеціально створеному середовищі переконання та соціальний вплив у середовищі, створеному засобами масової інформації (ЗМІ) [102]. Перший вид соціального впливу виявляється дуже поширеним варіантом, оскільки він втілюється в безпосередньому контакті комунікатора з аудиторією в типових соціальних ситуаціях. Другий – утворюють телерадіомережі, Інтернет, друковані видання, що здійснюють вплив на мільйони людей у всьому світі. Як зазначає вчена: «Їх об'єднує те, що вони передбачаються для

широкої публіки і наповнюються змістом для багатьох людей, передаються не безпосередньо, а опосередковано, тобто автор повідомлень ніколи не задіяний фізично в комунікативному процесі і чітко не ідентифікується з якоюсь людиною або групою» [102, с. 24].

Засобами соціального впливу Москаленко вважає переконання, навіювання, наслідування та психічне зараження. Як результат соціально-психологічного впливу вчена вбачає «... перебудову системи соціальних установок, атитюдів, уявлень, ставлень, відношень, поведінки особистості або групи» [102, с. 47].

Д. В. Ольшанський виокремлює ті самі засоби впливу, що і В. В. Москаленко, але вчений вводить і такий засіб, як «мода». В її визначенні, Ольшанський дотримується думки Б. Д. Паригіна: «Мода – це специфічна та динамічна форма стандартизованої масової поведінки, яка виникає здебільшого стихійно, під впливом домінуючих у суспільстві настроїв і швидкозмінних уподобань, захоплень і т. ін.» [115, с. 257].

Соціально-психологічними функціями моди вчений вважає масовізацію людської психіки; підвищення престижу; регуляцію емоційних настроїв; залучення до нового; самозатвердження особистості.

Разом з тим Ольшанський розглядає конформізм як чинник моди. З одного боку, людина прагне бути модною, оскільки не хоче виділятися з натовпу. Тобто «сліпий» конформізм у цьому випадку має своєрідний захисний характер, а мода виконує власну роль – соціальної мімікрії. З іншого боку, вибірковий, «референтний» конформізм призводить до того, що людина намагається бути схожою на тих, хто їй подобається, викликає заздрість або прагне хоча б чимось бути схожою на них, – вона прагне наслідувати свою референтну групу хоча б у тому, що їй доступно. Проте, як слушно зазначає вчений, «референтний» конформізм у моді досить часто може ставати «сліпим» і навпаки – «сліпий» конформізм практично ніколи не стає «референтним», оскільки тут

здіяні інші механізми, які пов'язані «з різними соціально-психологічними функціями масової моди» [115, с. 262–263]. Наприклад, «сліпий» конформізм функціонально забезпечує масовізацію людської психіки, а «референтний» – самозатвердження особистості. Але якщо відбулася масовізація індивідуальної свідомості, то ні про яке самозатвердження особистості не доводиться вже говорити.

Зарубіжні науковці також визначають різні форми соціального впливу. Так, Р. Чалдіні всі механізми соціального впливу поєднує в шість категорій, кожна з яких «...відповідає одному з фундаментальних психологічних принципів, який знаходиться в основі людської поведінки» [180, с. 13]. Учений виділяє взаємний обмін, обов'язковість й послідовність, соціальний доказ, прихильність, авторитет і дефіцит.

Згідно з правилом взаємного обміну людина має право очікувати від інших тих самих дій, які вона вчинила відносно них. Тобто вплив, який здійснює взаємний обмін, може примушувати індивіда підкорятися вимогам інших.

Обов'язковість і послідовність виявляє свій вплив у тому сенсі, що людина прагне бути та виглядати послідовною у своїх словах, думках і діях.

Соціальний доказ – це спонукання людини підкоритися тій або іншій вимозі, на підставі того, що нібито багато інших людей вже погодилися з цими вимогами.

Прихильність виявляється чинником, який значно впливає на думки інших, оскільки люди переважно погоджуються з тими індивідами, яких вони знають та вони здаються симпатичними.

Авторитет – схильність підкорятися тим, хто має певні важелі впливу або символи, що ідентифікуються іншими як такі.

Дефіцит, як вплив, виявляється в тому сенсі, що люди більше цінують те, що є найменш доступним.

Треба зазначити, що фахівці визначають такі форми впливу, як маніпуляційні техніки [13; 102]. Проте, якщо виходити з аверсно-реверсної обумовленості соціального

впливу відносно конкретної соціальної ситуації, то такі його форми можуть бути визнані цілком препозитивними.

Е. Аронсон, Е. Пратканіс, Дж. Френч, Б. Равен та інші акцентують увагу на п'яти формах соціального впливу: покаранні та примусі, винагороді, експертній оцінці, референтній групі, владі та законі [13; 14; 150].

Покарання, примус і винагорода, або «батіг і пряник», є дуже розповсюдженою формою соціального впливу, ефективність якої пояснюється біхевіористським принципом «стимул-реакція».

Експертна оцінка також є розповсюдженою формою соціального тиску, оскільки такий вплив справляють люди, наділені спеціальними знаннями, навичками, вміннями, здібностями. Тобто всім тим, що відсутнє в непрофесіоналів і тому робить залежними останніх від думки фахівців.

Референтна група справляє вплив на індивіда на підставі механізмів ідентифікації й наслідування. При цьому референтний вплив – це вплив авторитету.

Влада та закон, як форми соціального впливу, ґрунтуються на власній імперативності, надситуаційним контекстом свого продукування. Дія їх впливу зумовлена або «підкоренням через евристику» (Ф. Зімбардо, М. Ляйппе [69]), або проявами «соціального рефлексу» (Р. Чалдіні [180]).

Разом з тим виявляється цілком слушним зауваження В. О. Татенко відносно того, що кожний з відомих соціально-психологічних механізмів впливу набуває структурно-функціональної визначеності й відносної самостійності, а їхня сукупність може розглядатися як системне утворення, якщо в основу їхньої інтеграції буде покладена критеріальна психологічна модель людини як суб'єкта діяльності [146].

Проте, як на нашу думку, усі перелічені форми соціального впливу виступають складовими елементами двох великих видів соціального впливу, які М. Дойч і Х. Джерард називають інформаційним (залежить від невпевненості індивіда) і нормативним (залежить від контролю) соціальними

впливами [149] та які є каналами, за якими проводяться конфігуративні (діти та дорослі навчаються у своїх сучасників) та префігуративні (дорослі навчаються у своїх дітей) елементи сучасної культури. Тобто завдяки інформаційному впливу здійснюється передача позитивного досвіду тих, хто виявився життєспроможним у сучасних умовах, а завдяки нормативному впливу здійснюється контроль з боку дітей за ставленням і поведінкою їхніх батьків та значущих дорослих.

На підставі цього розподілу ми можемо детально проаналізувати дію соціально-нормативного впливу як на відтворення соціальних норм у поведінці особистості, так і стосовно формування в неї стійких стереотипів соціально-нормативної активності.

«Соціальний доказ» як одна з форм соціального впливу стає дієвою, якщо спостерігається наявність двох чинників: невпевненості (коли індивід вагається в ситуації невизначеності) та подібності (йти за тими, хто на тебе схожий). Тобто для того, щоб соціальні норми стали дієвими алгоритмами поведінки особистості та вона продукувала соціально-нормативний конформізм, потрібно, щоб у стані невпевненості (на новому місці навчання або роботи) людину оточували ті, хто на неї схожий та володіє стійкими стереотипами просоціальної поведінки. Наприклад, студенти старших курсів, які чесно навчаються і не звикли давати хабарів, будуть справляти дієвий соціально-нормативний вплив на першокурсників, які знаходяться в ситуації невизначеності та проявляють невпевненість.

«Прихильність» продукують ті, хто виявляється найбільш фізично привабливим, подібний адресату впливу, близький або знайомий і при цьому прослідковується наявність асоціацій, які несуть у собі позитивне забарвлення та дистанціюють від неприємних подій. У цьому випадку використовується стереотип – фізично більш привабливі люди виявляються й більш чуйними, добрими та успішними. Саме такі люди, у першу чергу, повинні пропагувати соціально-нормативні канони суспільного життя. До речі,

чомусь виявляється неприродним, що, рекламуючи на різних українських телеканалах різні речі або події суспільного життя (зубну пасту, пральні порошки, політичні партії і т. ін.), люди фізично привабливі (артисти, спортсмени, діячі культури, науки і техніки), яких знає більшість громадян, не виявляють бажання пропагувати соціальні норми, зразки просоціальної поведінки.

Також дослідники стверджують, що люди засвоюють поведінку тих, кого вони бачать і ким захоплюються по телебаченню. При цьому, як зазначає Р. Зайонц, чим частіше людина бачить об'єкт, тим сильніше стає її схильність до цього об'єкта [150]. Але потрібно пам'ятати й те, що зазначав Е. Фромм, а саме – коли всі і все продається, включно з людьми, переконання, почуття та усмішки, тоді довіряти можна все меншій кількості людей, тому що все менше людей володіють характером та особистістю, на які можна покладатися [170].

«Авторитет», як одна з форм інформаційного впливу, здатен виявляти соціально-нормативну впливовість на підставі того, що саме підкорення уявляється людині раціональним способом прийняття рішення. Усі індивіди, які поважно ставляться до авторитету та його символів, так або інакше підкоряються й соціально-нормативним контурам регулювання. Слід зазначити, що в цьому випадку виявляється конгруентність прояву цієї форми впливу з функціонально-рольовим впливом. І в першому, і в другому випадках трансляція соціальних норм адресату впливу забезпечується авторитетною людиною, яка є носієм реальної влади.

«Експертна оцінка» – це вплив думок і дій професійної людини, якій ми можемо довіритися в невизначеній для нас соціальній ситуації. Наприклад, інженер вплине на поведінку підлітка ефективніше, ніж прибиральник. Думка відомого педагога або психолога про особливості виховання дитини буде більш компетентною і такою, що заслуговує на довіру, ніж думка продавця або таксиста.

«Демонстрування» (самопросування) як вплив виявляється ефективним у тому випадку, коли ініціатор впливу дійсно виявляється компетентним та кваліфікованим, а його ціннісно-нормативна сфера відповідає просоціальному контексту середовища. Тобто таку форму впливу можна використовувати при наявних конгруентних зв'язках особистості та соціального середовища, у якому вона здійснює власне самопросування у відповідності із соціальними експектаціями. Наприклад, людина, яка самопросуває себе на виборну посаду, повинна мати бездоганну репутацію й тільки в цьому випадку вона зможе здійснити справжній соціально-нормативний вплив на оточуючих (майбутніх підлеглих). Ми довіряємо високоморальним людям, які заслуговують на довіру.

«Деструктивна критика» як форма інформаційного впливу має руйнівний характер і наповнює свідомість об'єкта критики негативними емоціями. Але така критика може бути достатньо ефективною, якщо вона є меншою за покарання, що може бути призначено за той або інший ганебний вчинок. Треба зазначити, що такий вплив є характерною особливістю адміністративно-командних методів керівництва.

Проте, як зазначав свого часу софіст Протагор, у кожній проблеми є дві сторони і тому треба співставляти аргументи та контраргументи – вони розкривають переваги та недоліки досяжних варіантів образу дії. У цьому випадку така критика може бути побудована на протиставленні. Протиставляти – це робити відмінності явними. Контекст має важливе значення. У залежності від контексту предмети та альтернативи можуть виглядати кращими або гіршими. При цьому саме яскравість повідомлення зачіпає когніції людини, що відбувається завдяки тому, що яскрава інформація притягує увагу, вона завдяки цьому стає конкретною та особистою, спрямовує думку на проблему та фокусує на ній мислення й робить її ще більш запам'ятовуваною.

«Маніпулювання» – це форма впливу, за якої відбувається зміна позиції та поведінки людини всупереч її інтересам.

В. О. Татенко визначає маніпулювання особливим різновидом соціально-психологічного тиску, коли суб'єкт впливу начебто вдається до пропозитивних механізмів, а насправді намагається обмежити свободу об'єкта або підпорядкувати його своїй волі [146]. Тобто це неконструктивна форма впливу, яка побудована на навмисному спотворюванні дійсності та приховуванні справжньої мети, яку переслідує агент впливу. Як відомо, на сьогодні найбільш маніпулятивними виявляються засоби масової інформації (ЗМІ), але водночас вони виявляються і найбільш дієвими засобами соціального впливу.

Разом з тим Е. Аронсон і Е. Пратканіс зазначають, що інформація та враження, які ми отримуємо через ЗМІ, впливають відносно менше в тому випадку, якщо ми можемо покластися на свій власний досвід. Але якщо мова йде про проблеми, по відношенню до яких у більшості з нас особистий досвід обмежений, на кшталт злочинності або насилля, «телебачення та інші ЗМІ стають фактично єдиними джерелами інформації для побудови нашого образу світу» [13, с. 143]. Тобто ЗМІ здійснюють інформаційний вплив на свідомість особистості, а разом з тим будують певні образи на підставі подачі соціальних доказів, виклику прихильності, нав'язування авторитетів, продукування експертної оцінки, демонстрування властивостей та якостей суб'єктів, подачею деструктивної критики та прямою або опосередкованою маніпуляцією. Тому ЗМІ можна використовувати й для здійснення соціально-нормативного впливу на особистість, задіявши увесь спектр зазначених форм інформаційного виду впливу.

Більше того, вплив ЗМІ, а саме тих моделей, які вони створюють, може використовуватися для навчання просоціальної поведінки. Наприклад, соціальні моделі використовуються з метою підвищення вірогідності надання допомоги тому, хто потрапив у біду або для збільшення кількості пожертвувань бідним тощо. Як зазначають дослідники, модель виявляється найбільш ефективною, коли вона володіє високим престижем, силою та владою, займає добре місце

в суспільстві, заохочується за поведінку, якій потрібно навчитися, особисто приваблива та знає, як треба впоратися з проблемами життя [13; 150; 178]. Тобто надійне те, що застосовує довіри та виявляється привабливим джерелом.

При цьому на дітей та підлітків більше впливає те, що модель робить, ніж те, що вона говорить. Узагалі, ЗМІ-моделі навчають новій поведінці та слугують сигналами, які вказують на те, яка поведінка виявляється правильною, обґрунтованою, дозволеною та виправданою. Тобто ЗМІ-моделі можуть стати дієвими референтами медіаосвіти, яка, власне, виступає формуючим чинником соціально-нормативної поведінки особистості.

«Мода» як форма інформаційного впливу виявляється ефективною, якщо наслідування, яке складає її основу, стимулюється цілеспрямованим зараженням. При цьому важливими виступають фактори модності, до яких фахівці відносять престиж, утилітарність, естетичність тощо [115]. Тобто, якщо соціальні норми стають престижними, а соціально-нормативна поведінка стає необхідною для людей, які виступають представниками референтної групи, за допомогою ЗМІ стає можливим ефективно розповсюдження таких моделей для наслідування іншими.

«Взаємний обмін» як вплив передбачає обов'язковість здійснення відповідного акту «доброї волі». Такий вплив пов'язаний з почуттями моральних обов'язків і більшість людей, як правило, інтерналізує цю норму ще в дитинстві. Тому ця форма нормативного впливу може виступати дієвим засобом щодо інсталяції інших соціальних норм.

«Обов'язковість і послідовність» виявляються такою формою нормативного впливу, яка виявляє безпосередню дію відповідних соціальних норм. Обов'язковість та послідовність як нормативні якості особистості дуже високо цінуються оточенням. Це стає запорукою вирішення складних завдань та утворює можливості для формування цінних стереотипів поведінки. Як зазначає С. Московічі, послідовність

є важливим елементом поведінки особистості, причому як інтраперсональна (послідовність у різних ситуаціях та в різні моменти часу), так і інтерперсональна або соціальна (згода між індивідами або консенсус) [106]. Взагалі: «Послідовність – це ознака впевненості та прихильності узгодженому вибору, він може виявлятися в різних формах – від наполегливого повторення... через уникання будь-якої суперечливої поведінки до вироблення логічної системи її демонстрації» [149, с. 125]. Так, узяті на себе публічні зобов'язання, які є внутрішньо мотивованими, стають активаторами й відповідної поведінки. У цьому випадку прикладами можуть слугувати зобов'язання, які прилюдно приймають на себе представники різних дитячих і молодіжних рухів (зелені, піонери, скаути і т. ін.). У цьому сенсі виявляються доречними пропозиції щодо поліпшення виховної роботи з молоддю І. П. Башкатова, В. Ф. Пірожкова та ін. [27; 124].

«Референтний вплив» заснований на ідентифікації індивіда з іншими. Такий вплив призводить до того, що індивід приймає норми референтної групи без їхнього критичного усвідомлення і таким чином виявляє високий рівень прояву нормативного конформізму. Треба зазначити, що, на думку Р. Мертона, «референтною групою» можуть бути різні об'єднання людей, які виявляються для індивіда «взірцем» ставлення до норм, дій, знань, поглядів тощо [98; 102]. Тому й референтний вплив має різні рівні модальності, як-то вплив групи, колективу, спільноти, натовпу і т. ін. При цьому зазначимо, що Г. Тард референтний вплив вважав основним видом соціального впливу [145], А. Бандура – основою будь-якого соціального навчання [22], С. Московічі як один із чинників формування соціальних репрезентацій [104], а Е. Аронсон і Е. Пратканіс – однією з дієвих форм переконання [13].

Разом з тим, як зазначає Дж. Тернер, прихильність до інших збільшує значущість результатів, які контролюються референтною групою. Чим більше індивід прив'язаний до групи, тим вищою виявляється ціна його вигнання з неї

[149]. Тобто референтний вплив виявляється достатньо продуктивною формою нормативного виду впливу, який активує формування самосвідомості особистості, інтерналізацію нею норм, які продукує референтна група.

При цьому слід зазначити, що дехто із зарубіжних дослідників (Б. Коллінз, Б. Равен, Дж. Френч) розглядають референтний вплив у якості інформаційного процесу. На їхню думку: «Референтна влада – це влада тих, кому індивідуум симпатизує, яка виявляється в тому, що він дивиться на світ їхніми очима» [149, с. 167–168]. Тобто експертна влада, як й інформаційна, призводить до інтерналізованого впливу, вона базується на знаннях, що сприймають інші, та на оброблених ними інформації. Проте ми схилиємося до того, що референтний вплив – це перш за все ідентифікація з референтною групою, з її нормами, діями, знаннями, поглядами тощо.

Соціально-нормативними прикладами такого впливу можна вважати поведінку індивідів, які виявляють свою компетентність та демонструють просоціальні зразки поведінки. Наприклад, своєчасно подають реальні декларації про власні прибутки й не приховують їх від громадськості.

«Покарання і примус» суб'єктивно переживаються адресатом як тиск з боку ініціатора впливу. За певних ситуацій (наприклад, умови соціальної депривації), такий вплив вважається найбільш ефективною формою нормативного тиску, але він носить гострий конфліктний характер, хоча й формує стереотипи свідомості та поведінки на підставі біхевіористської формули «стимул-реакція».

На думку Дж. Френча та Б. Равена, основою впливу є влада й відповідно «... залежність одної людини від іншої дає другій владу над першою та право на неї впливати» [149, с. 167].

Слід вказати на те, що для перевірки та примусу до виконання соціальних норм і навіть здійснення посереднього контролю над поведінкою людей може бути задіяний звичайний гумор. Як відзначають фахівці, використовуючи іронію, сарказм або сатиру, щоб висміяти певні установки, дії

або риси особистості, члени групи можуть повідомляти про таємні очікування та правила відносно тих форм поведінки, які вважаються прийнятними в цій групі. Ці типи гумору можуть приймати форму висміювання членів зовнішньої групи, або можуть бути спрямовані на девіантну поведінку людей, які належать до цієї групи. Такий гумор може виконувати функцію примусу, примушувати членів групи підкорятися таємним нормам з страху [95].

Наприклад, Г. Олпорт характеризує зрілу особистість як таку, що виявляє здатність брати участь у різних сферах діяльності й мати задоволення від них; самопротяжність (життя не має бути прив'язаним до безпосередніх потреб та обов'язків, воно повинне мати проекцію в майбутнє у вигляді планів і сподівань); щирість у міжособистісних контактах; самоприйняття; реалістичне ставлення до себе (самооб'єктивація) і до зовнішньої реальності, що виявляється в гуморі (який розуміється в контексті позитивного ставлення до себе) та інсайті (вмінні розуміти себе); наявність цілісної життєвої філософії [114].

Відносно гумору висловлювався й В. Франкл. Учений зазначав, що в умовах концентраційного табору гумор був зброєю в боротьбі за самозбереження. Гумор, більше ніж що інше в людській природі, може сприяти дистанціюванню та здібності підійматися над будь-якою ситуацією, навіть якщо на кілька секунд [162, с. 194].

Зарубіжні дослідники Дьюз, Каплан та Віннер (Dews, Kaplan & Winner, 1992) провели кілька експериментів та зробили висновок, що іронічна критика сприймається менш агресивною та брутальною, ніж пряма, а іронічні коментарі сприймаються менш позитивними, ніж прямі. Це свідчить про те, що «іронія може виконувати функцію соціального контролю та надає можливість таємно і неоднозначно висловити критику і похвалу та при цьому уникати «втрати обличчя» тими, на кого вона спрямована» [95, с. 149]. Більше того, зневажливий гумор призводить до прояву конформізму

індивіда у відношенні думок і ставлень інших людей, оскільки в нього може виникати страх стати об'єктом осміяння.

Спорідненою формою «покарання і примусу» є така форма впливу, як «винагорода», яка так само виявляється зовнішнім стимулом поведінкових реакцій, про яку наголошується в біхевіористській парадигмі. «Винагорода» – це емоційно-позитивна форма нормативного впливу, яка заохочує адресата впливу та підтримує в нього високу самооцінку. Такий вплив забезпечує високу ефективність інтерналізації соціальних норм. Отже, необхідно вже на ранніх стадіях розвитку особистості (у дитячому і підлітковому віці), з метою ефективного та дієвого вирішення життєвих проблем, запропонувати щось таке, чому людина може сказати «так» і заохочувати за це, ніж пораду «просто сказати ні», з метою їхнього уникнення. Наприклад, Е. Аронсон і Е. Пратканіс вважають, що «навчання емпатії, конструктивному вирішенню конфліктів і прищеплення норм співтовариства саме і є такою пропозицією» [13, с. 236–346].

«Влада та закон» як форма впливу є найбільш поширеною та дієвою. Це відбувається тому, що за нею знаходяться правові норми, які мають кодифікований та експліцирований характер. Головною умовою того, щоб цей вплив мав дієвий характер, виступає наявність соціального запиту (соціальні експектації) та відносна конгруентність норм права нормам моралі та соціальної взаємодії.

«Вправляння» – це форма впливу, яка передбачає систематичне повторення (тренування) певних типів поведінки, з метою вироблення просоціально-стійких її стереотипів. Наприклад, з метою зниження міжгрупових конфліктів і підвищення потенціалу кожного члена суспільства К. Левін розробив систему тренування з розвитку сприйнятливості. Як зазначають дослідники, безпосередній контакт, який породжує міжособистісне спілкування членів групи, зумовлює виникнення емоційного поля, яке стає могутнім чинником впливу на кожного індивіда. Емоційне поле включає

сукупність моральних, резидуальних норм і цінностей, якими керується кожен член групи у своєму ставленні як до загальної справи, яка їх об'єднує, так і до інших членів групи [82; 102]. Взагалі, емоційне ставлення індивіда до членів групи, у яку він входить, виявляється важливим чинником впливу, що зумовлює його поведінку, формування свідомості та протікання всього процесу соціалізації.

Дієвим засобом «вправління» як форми нормативного впливу є техніка самопродукуючого переконання, яка була розроблена К. Левіном [13; 149]. Як зазначає Е. Аронсон, це одна з найбільш ефективних тактик переконання з усіх коли-небудь виявлених [14].

К. Левін на прикладі американських домогосподарок продемонстрував ефективність «собі-реклами» (від англ. *self-sell*), яка ґрунтується на особистій участі (самопереконанні). Під час групової дискусії (популяризації вживання м'ясних субпродуктів) дослідник констатував, що з домогосподарок, які брали участь у самопереконанні, більше одної третини стали використовувати в приготуванні їжі тельбух. У той же час, серед домогосподарок, які прослухали тільки лекцію фахівця про користь м'ясних субпродуктів, таких виявилось в десять разів менше. Тобто самопродукуюче переконання виявляється дієвою технікою впливу, оскільки джерелом його є «практично завжди надійне, заслуговуюче на довіру, поважне та прийнятне – власне «Я» [13, с. 266].

Відносно формування стійких стереотипів соціально-нормативної поведінки особистості в сучасних умовах розвитку українського суспільства виявляється доречним проведення групових дискусій стосовно дотримання соціальних норм у конкретних соціальних ситуаціях (у суспільному транспорті, у місцях масового скопичення людей, у навчальних закладах тощо). Ми вважаємо, особливо це виявляється слушним відносно молоді, що техніка самопродукуючого переконання виявляється конгруентною їхнім ціннісним уявленням, а саме впевненості у власних силах

і самостійному прийняттю рішень. Про це свідчать і результати власних емпіричних досліджень, у яких були виявлені особливості розвитку індивідуалістичних тенденцій у самосвідомості переважної більшості студентської молоді та працівників приватного сектора економіки.

Зазначимо, що впевненість у власних силах і спроможність до самостійного прийняття рішень притаманна індивідам, схильним до індивідуалізму, які задоволені існуючими в суспільстві перетвореннями та вважають, що їхнє життя є емоційно насиченим і наповненим певним сенсом. Індивідуалісти обирають більш ефективні зразки соціальної поведінки, на відміну від колективістів, більш схильні до змін, які сприяють успішному подоланню життєвих труднощів і виявляються ефективно діючими в межах ринкового соціально-нормативного континууму.

Треба зазначити й те, що згідно з теорією поля К. Левіна, різні люди з різними потребами та задачами по-різному сприймають одну й ту ж подію та роблять власні висновки [82]. Проте можливе їхнє поєднання у виборі засобів щодо досягнення цілей, якщо застосовувати певні джерела соціального контролю (форми соціального впливу). У зв'язку з цим С. Мілграм зазначає, що джерела соціального контролю виникають як на рівні ролей і норм, так і на рівні технічних пристосувань [58]. Наприклад, виявляються достатньо ефективними технічні пристосування або екологічні засоби безпеки (за Ш. Шварцом), з допомогою яких можна визначити соціально-нормативний континуум поведінки особистості. Зазвичай до таких засобів відносять турнікет, перила, канати, скло і т. ін. Усі вони забезпечують, водночас, дотримання певних соціальних норм і екологічність (чистоту) впливу на тих, хто прагне їх порушити.

Крім цього, як зазначає Р. Фазіо, активізацію щодо дотримання соціальних норм може викликати праймінг (активізація установки в оперативній пам'яті індивіда) [216]. Таким активантом-праймінгом може бути звичайне

дзеркало, яке активізує в людині установку в ставленні до самого себе. Дзеркало виявляється звичайним екологічним засобом безпеки в супермаркетах, де існує самообслуговування з метою запобігання намірам покупців скоїти крадіжку дрібних товарів. Схема, за якою здійснюється соціальний контроль, побудована на тому, що активізація самосвідомості (установчої нормосвідомості) спонукає індивіда згадати про те, що він усвідомлює себе чесною, добропорядною та гідною людиною, яка не спроможна на ганебний вчинок (крадіжку). Таке ставлення до власного «Я» може змусити людину відмовитися від антисоціальних намірів.

Ефективними можуть виявитися й прості дитячі фотографії, які будуть прикрашати, наприклад, вітрини з продуктами харчування в супермаркетах. Можна стверджувати, що активізація самосвідомості засвідчує наявність такого феномену, як сором, який виступає похідною реального або уявного покарання, яке можуть продукувати оточуючі люди. Як уже зазначалося, переживання провини є похідною самопокарання, яке не виключає участі зовнішніх впливів.

Ще одним активізатором самосвідомості особистості та її поведінки є запахи [156]. Проте нас цікавлять ті з них, які можуть справити позитивний, соціально-нормативний вплив на індивіда. Такими запахами виявляються запахи, які пов'язані з дитинством. Зустріч із ними в дорослому житті, у переважної більшості людей, навіює приємні спогади, викликає позитивні емоції. Це можуть бути аромати піріжків, смаженої картоплі, улюблених цукерок і навіть тільки-но звареної кави.

Таким чином, аналіз застосування різних видів, форм і технік соціальних впливів щодо формування стійких стереотипів соціально-нормативної поведінки особистості дає підстави вважати, що в сучасних умовах розвитку суспільства найбільш дієвими виявляються ті, які є адекватними інтегративним проявам особистості та культурним екстраполяціям суспільства, у яких людина вимушена задовольняти свої потреби в безпеці, існуванні та розвитку. Саме в цьому

ми і вбачаємо втілення сучасних ідей, підходів і принципів щодо продукування соціальної активності людини в соціально-нормативній площині її існування.

3.2. Особливості формування соціально-нормативних установок старших школярів в умовах загальноосвітнього навчального закладу

Основні соціально-психологічні характеристики сучасних школярів та умови їхнього розвитку виносять на передній план питання формування їхньої системи соціально-нормативних установок і цінностей. При цьому, як слушно зазначає Н. С. Гарькавець, важливими виявляються суспільний, економічний, політичний, правовий, культурний, організаційний контексти, у межах яких розгортається процес формування сталої системи цінностей або ціннісного ядра особистості [52]. Сучасні суспільні трансформації накладають власний відбиток на цей процес і подекуди перешкоджають його ефективному протіканню, що зумовлює появу певних ціннісних деструкцій, а також формуванню ціннісних орієнтацій молоді, заснованих на субкультурних засадах.

На теперішній час навчальні установи значно підпорядковуються цінностям і законам ринкового виживання, нормам підприємництва, вони вимушені підлаштовуватися під вимоги носіїв влади та іноді відступають від справжніх цілей і цінностей освіти, тим самим закладаючи основу соціальних конфліктів в освітянському співтоваристві, про що свідчать події останнього часу. А відомо, що ціннісні конфлікти, як набагато важче протікають, так і набагато важче долаються, ніж ресурсні або рольові, й саме вони стають підґрунтям масштабних соціальних катастроф [64].

Разом з тим слід зазначити, що старший шкільний вік (від 15–17 рр. за періодизацією Д. Б. Ельконіна [184]) – це період ранньої юності, у якому відбувається завершення фізичного дозрівання організму, що утворює нову соціальну

ситуацію розвитку. А І. С. Кон [163] зазначав, що центральною тенденцією психічного розвитку особистості в старшому шкільному віці є становлення готовності до життєвого самовизначення: «Соціальне та особистісне самовизначення передбачає не стільки автономію від дорослих, скільки чітку орієнтировку та визначення власного місця в дорослому світі. Поряд з диференціацією розумових здібностей та інтересів, без яких ускладнений вибір професії. Це потребує розвитку інтегративних механізмів самосвідомості, вироблення світогляду та життєвої позиції» [163, с. 87].

Проте відносно процесу формування самосвідомості особистості та її стійких стереотипів соціально-нормативної активності вчені дотримуються широкого кола думок. Так, В. М. Мясищев вважав, що «...суспільні умови формують особистість як систему відносин і вони визначають як її зміст, так і її структуру та форму» [128, с. 159]. На думку вченого, зміст особистості включає й предметний зміст досвіду людини, і ставлення її як суб'єкта до предметного змісту, і пов'язану з цим систему цінностей, ідеалів, переконань, які надають не тільки знання, але й спонукання до певних дій. Форму особистості характеризують особливості способу здійснення нею власного змісту, своїх ставлень. Такі прояви як рішучість – нерішучість, сміливість – боягузтво і т. ін. складають форму та співвідношення різних компонентів змісту особистості. А зв'язок змісту та форми виявляє перехід до дії та реалізується в поведінці.

Б. Г. Ананьєв вважав, що соціальне формування людини – це виникнення людини як суб'єкта пізнання та діяльності, починаючи з гри та навчання, закінчуючи працею [8].

О. М. Леонтьєв стверджував, що формування особистості передбачає розвиток процесу цілеутворення та являє собою процес безперервний, який складається з рядів послідовно змінених стадій, якісні особливості яких залежать від конкретних умов та обставин [83].

Л. І. Анциферова вважає, що розвиток особистості – це перш за все її соціальний розвиток, а формування є «...процес створення під впливом різних факторів особливого типу відношень всередині цілісної психологічної організації особистості» [128, с. 209].

Л. І. Божович стверджувала, що в основі якостей або властивостей особистості знаходяться форми поведінки, які закріпилися та стали для неї звичайними. Такому закріпленню сприяє наявність певних мотивів. У зв'язку з цим учена зазначає, що в структуру звичних форм поведінки, а значить, і в структуру якостей особистості, входить не тільки поведінка, що закріпилася і стала звичкою, але й система її ставлень до дійсності, що теж закріпилася. Тобто це певна система спонук, яка виявляється в домінуванні певних мотивів поведінки [35].

Божович також наполягала й на тому, що моральна поведінка не завжди здійснюється на свідомому рівні. На її думку, людина часто діє під впливом безпосередньо морального спонукання та навіть всупереч свідомо прийнятому намагання. Наприклад, є люди, які вчиняють морально, не розмірковуючи при цьому про моральні норми, про моральні правила та не приймають для цього ніяких спеціальних рішень. Такі люди, поставлені силою обставин перед необхідністю вчиняти аморально і навіть вже прийнявши відповідні наміри, часом не можуть перебороти безпосередньо виникаючий у них моральний супротив. До таких проявів, наприклад, Божович відносить драму Р. Розкольниковою з роману Ф. М. Достоевського «Злочин та покарання» [35, с. 194–195].

Учена зазначає, що аналіз такої поведінки змушує погодитися з тим, що безпосередня моральна мотивація виявляє собою найвищий рівень у моральному розвитку особистості, зате моральна поведінка, яка здійснюється лише на свідомому рівні, свідчить про те, що моральний розвиток особистості затримався або пішов неправильним шляхом. На підставі проведених досліджень Божович та її співробітники засвідчили,

що для успішного формування в дітей позитивних якостей особистості необхідно дотримуватися кілька умов. По-перше, це утворення сильного, довготривалого мотиву поведінки. По-друге, дотримання постійності в засвоєнні форм поведінки (можливість розчленування на більш елементарні). По-третє, наявність зовнішніх засобів, що виступають опорою при оволодінні дитиною своєю поведінкою. Разом з тим учена стверджує, що якості особистості є результатом засвоєння дитиною існуючих у суспільстві форм поведінки. При цьому за своєю психологічною природою вони є синтезом, сплавом специфічного для цієї якості мотиву й релевантних форм і способів поведінки. Тому важливою умовою успішного виховання є наявність зразків, які можуть мобілізувати в дитини прагнення до їхнього оволодіння. Божович зазначає, що вчителям необхідно пам'ятати, що виховання обов'язково включає в себе навчання певних форм поведінки, але без примусу, оскільки насильство ніколи не може виконати цієї ролі [69].

Багато хто з дослідників робив акценти на різних виховних засобах щодо побудови стійких стереотипів соціально-нормативної активності особистості. Так, працелюбність і слухняність М. М. Глуцина пропонує виховувати за допомогою вправ, які органічно включаються в систему навчально-виховної роботи в поєднанні з етичними бесідами. І. Ф. Свядковський пропонує створювати умови, у яких ситуація успіху з емоційними переживаннями дитини буде сприяти формуванню в неї потреби в праці. М. П. Журавльова робить акцент на вимогах, які ставляться перед дитиною, усвідомленню нею необхідності їхнього виконання, зацікавленості в цьому та знаннях про їх виконання [120].

С. Г. Якобсон вважав, що норми моралі стають основою поведінки не тоді, коли вони просто пізнаються, а коли стають об'єктом емоційного ставлення до них. Без моральних почуттів, які вносять живе в сприйняття людиною норм суспільної моралі, ці норми, по суті, залишаються для неї незанимаєми [189].

І. Д. Бех вважає, що становлення моральних якостей особистості обумовлено особливостями виховної ситуації, оскільки «...саме в ній можлива повноцінна реалізація соціального механізму вrostання дитини в культуру» [30, с. 77].

Р. В. Павелків також, аналізуючи розвиток моральної свідомості в молодшому шкільному віці, зазначає, що про свідоме ставлення дитини до суспільної вимоги можна судити за таким поведінковим показником, як добровільність включення в справу (відсутність при цьому примусу). Усвідомленість виявляється на когнітивному рівні як розуміння, усвідомлення суспільного смислу цієї вимоги (справи), її зв'язку із загальнолюдськими потребами [120].

К. Муздибаєв відмічає, що основним завданням системи виховання зобов'язано бути формування відповідальності як ознаки характеру особистості, яка сприяє прийняттю відповідальності заздалегідь, свідомо і без примусу [107].

О. М. Бандурка, С. П. Бочарова та О. В. Землянська вважають, що найбільш раціональним шляхом формування правовиконавчої поведінки особистості є: засвоєння змісту та соціальної ролі морально-правових норм; сприйняття прикладів правовиконавчої поведінки; практичне виконання правових дій – вчинків; свідомий самоконтроль; вправи з удосконалення правовиконавчих дій – вчинків та їх переформування в навички, що дозволяє автоматизувати (невільно), здійснювати правильні дії у відповідних життєвих ситуаціях; переклад правильних моральних та правових навичок у звички морально-правової поведінки, завдяки чому правовиконавча поведінка стає потребою особистості [24; 25].

Російський дослідник В. Ф. Пірожков зазначає: «За останні роки в державі розпалася раніше існуюча радянська система заходів щодо боротьби зі злочинністю неповнолітніх. Ця система включала понад 50 соціальних інститутів – різнотипних державних і суспільних організацій, установ і посадових осіб» [124, с. 309]. Але для успішної роботи з попередження правопорушень серед неповнолітніх, у сучасних

умовах, дослідник пропонує задіяти цілу систему профілактичних заходів: загальні та спеціальні цілеспрямовані психолого-педагогічні, організаційні та кримінологічні заходи. Наприклад, до загальних заходів учений, перш за все, відносить виховний процес, який, на його думку, повинен бути спрямований не тільки на підвищення виховної ролі навчання, але й на гуманізацію міжособистісних відносин педагогів з учнівською молоддю. Загальними вважаються і організаційно-правові заходи, до яких Пірожковим віднесені: утворення суспільних формувань (наприклад, оперативні молодіжні загони), органів профілактики зі складу учнівської молоді, різних груп і загонів неповнолітніх (скаутів, зелені і т. ін.).

До спеціальних психолого-педагогічних заходів Пірожков відносить: психодіагностичні: вивчення осіб з підвищеним кримінальним ризиком; психокорекційні: систематична правовиховна робота з молоддю з використанням індивідуальної та колективної форм роботи, керівництво їхнім міжособистісним спілкуванням; психопрофілактичні: використання широкого діапазону заходів ранньої профілактики групових правопорушень з боку підлітків, які були «витиснуті» з неблагополучних родин, а також учнівських колективів. Як на нашу думку, деякі пропозиції вченого є досить слушними. Але разом з тим ідеологізований формат розгляду зазначеної проблеми є досить прозорим і тому такі пропозиції потребують досить критичного аналізу та обережного впровадження.

Проведення соціально-психологічної роботи з молоддю, спрямованої на запобігання антисоціальним проявам у їхньому середовищі, з позиції сьогодення, пропонує інший російський дослідник І. П. Башкатов [27]. На думку вченого, треба встановити контакт з тими, хто найбільш суттєво впливає на інших підлітків, і спробувати залучити їх до себе в «спільники». Разом з тим треба вийти за рамки звичайних уявлень про групи як замкнуті малі соціальні спільноти. Ці групи як соціальні явища повинні вивчатися через розкриття їхнього місця та ролі як у структурі того або іншого колективу, так і всього суспільства загалом.

Також Башкатов пропонує введення кримінальної відповідальності батьків за жорстоке поводження з дітьми та доведення їх до будинку дитини або школи-інтернату, а також робить акцент на підвищенні ефективності гуманістичного виховання, яке повинно бути спрямовано на формування в молоді суспільно-значимої системи морально-ціннісних орієнтацій та поведінкових норм. Дослідник відзначає важливість використання наслідувальної діяльності підлітків. Позитивний взірець або об'єкт повинен стати перешкодою на шляху вчинення негативних вчинків. Такими взірцями можуть бути видатні спортсмени, воїни-інтернаціоналісти, однолітки, які стали на шлях виправлення та інші особи, які можуть виступати в якості демонстраторів позитивних дій. Прийоми стимулювання наслідувальної діяльності Башкатов наводить різноманітні (подяка, довіра, висока оцінка й т. ін.), але заохочувати слід тільки ті дії й вчинки, які вимагають прояву вольових зусиль, наполегливості, працьовитості. Так вони закріплюються й стають позитивними стереотипами поведінки. Але для того, щоб досягти успіху, треба враховувати важливе методологічне положення про «планувальні» джерела формування особистості. Дослідник посилається на П. Є. Кряжева і В. М. Кудрявцева, які висунули це положення [27, с. 289]. Основний зміст цих джерел полягає у визначенні перспективності виховного впливу на особистість або групу з урахуванням їхнього світогляду, ідеалів, інтересів, потреб, уявлень про життєві цінності.

У цьому сенсі для нас є важливим акцент на положенні про формування позитивних стереотипів поведінки. У цьому випадку мова йде про соціальний стереотип, тобто образ емоційне представлення про соціальний об'єкт. Як зазначають дослідники, стереотипи захищають об'єкти, які представляють цінність для групи, а їхня емоційна насиченість стає захисною функцією [31; 66; 80]. Виявляється, що чим твердішою є оцінка, тим більш велику емоцію викликає спроба піддати її сумніву, і, навпаки, чим інтенсивніша

емоція, тим категоричніша думка, що її виражає. Як на нашу думку, наявність соціально-нормативних стереотипів поведінки є дієвим засобом досягнення успіху в моральному та правовому вихованні дітей та молоді.

Отже, постійне та багаторазове повторення визначених соціально-нормативних установок із застосуванням відповідних видів та форм соціальних і психологічних впливів може вважатися надійним засобом формування стійких стереотипів соціально-нормативного порядку. Але найбільшого успіху можливо досягнути тільки тоді, коли такий вплив буде здійснюватися через офіційні структури (через суб'єкти державної влади) та буде широко представлений у засобах масової інформації.

В. Е. Чудновський з метою формування в підлітків та юнаків моральної стійкості запропонував такі заходи: реалізацію виховної функції суспільної діяльності школярів; формування колективістської мотивації в діяльності первинного учнівського колективу; ставлення до школяра як до активного учасника життя суспільства; організація виховної роботи в школі з урахуванням вікових особистісних новоутворень; використання у вихованні моральних ідеалів [181].

М. І. Боришевський, С. Д. Максименко, Н. Ю. Максимова та інші вважають, що для ранньої соціалізації індивіда велике значення має формування особистості в родині, як першого і найважливішого інституту соціалізації. Зазначається, що емоційно-теплі контакти, поважливе ставлення до дітей з боку батьків і дорослих є запорукою їхньої доброзичливості, самостійності, здібності до співпраці, вмінню конструктивно вирішувати конфлікти [37; 88; 91; 125]. С. Д. Максименко робить акцент на любові як першооснові взаємодії в родині. На думку вченого: «... особистість – це абсолютно унікальний акт співтворчості двох особистостей, двох люблячих людей...» [88, с. 120].

Останнім часом низка фахівців, з метою надання допомоги людині в самоздійсненні її індивідуальності, на

підставі принципів морального виховання, запропонувала використовувати так звану «психологічну підтримку» [16; 38; 136]. Саме поняття «психологічна підтримка» наближене за змістом до «прийняття» або «довіри», а теоретичним підґрунтям такого підходу виступає гуманістична парадигма. О. Г. Асмолов [16] розглядає психологічну підтримку як спільні акти поведінки, які перетворюють ситуацію розвитку особистості. Психологічну основу підтримки вчений вбачає в джерелах розвитку особистості, в умовах та механізмах її розвитку, у необхідності сприйняття дитини як індивідуальності, а не тільки як носія соціотипової поведінки.

Асмолов вважає, що в якості мотивуютьуючого чинника повинна виступати цінність «бути особистістю». Також науковець стверджує, що на вісі історичного часу існує «зона невизначеності», у якій суб'єкт виявляється не тільки в якості носія соціально-типової поведінки, але і як індивідуальність.

Відмінності психологічної підтримки від інших прийомів виховання полягають у тому, що сама проблема визначається та вирішується дитиною за опосередкованою участю дорослого. Дитина бере відповідальність на себе за результати та наслідки власних дій, стає суб'єктом життєдіяльності. Сам процес психологічної підтримки продукує в актах саморозвитку, які спонукаються не тільки системою зовнішніх стимулів (вимог, очікувань), а й системою внутрішніх спонукань – прагнень, переконань, настанов самої особистості. У цьому сенсі, І. В. Савановіч зазначає, що моделлю психологічної підтримки є система педагогічної діяльності, яка заснована не на парадигмі виховання-вплив, а на новому розумінні виховання – суб'єкт-суб'єктна взаємодія, полілогічному підході. Психологічна підтримка спрямована на сприяння становлення та самореалізації людини, розкриття особистісного потенціалу, визначення можливостей та шляхів вирішення життєвих проблем, досягнення цілей навчання та морального виховання [136]. Учена вказує й на особливості виховного середовища, яке треба враховувати

при реалізації такого підходу. Це утворення в педагогічному просторі соціокультурного середовища розвитку; утворення та розвиток навчального колективу; сприяння дитячому руху в школі та поза її меж, допомога в утворенні та функціонуванні дитячо-юнацьких об'єднань; педагогічний вплив на родину як чинник виховання.

Разом з тим І. В. Савановіч стверджує, що ефективність психологічної підтримки значно залежить від особливостей особистості та діяльності вихователя. Це повинна бути людина, яка орієнтована на дитину як цінність, визнає пріоритет антропологічних цінностей (фізичне та психічне здоров'я дитини), має установку на виховання, готова до суб'єкт-суб'єктної взаємодії, яке засноване на моральних ціннісних орієнтаціях, здібна до співчуття, емпатії та вміє правильно оцінювати емоційний стан інших людей.

Дуже слушний акцент робить вітчизняний науковець М. М. Слюсаревський [148]. Учений зазначає, що однією з головних умов становлення громадянського суспільства є формування діалогової взаємодії між особистістю і державою. Провідна роль у здійсненні такого діалогу належить мас-медіа. Слюсаревський посилається на американського медіапедагога Е. Томана, який зазначав: «Я вірю, що медіаосвіта повинна стати компонентом будь-якої роботи із запобігання та профілактики насильства і для окремих людей, і для суспільства загалом» [148, с. 80–81]. Тобто медіаосвіта також може розглядатися в якості формуючого засобу соціально-нормативної поведінки особистості.

Проте, як слушно зауважив Г. К. Серeda: «Найбільш чутливим індикатором і найбільш безпосереднім виразником різних змін у стані суспільного здоров'я (тобто проявів психологічної стомленості та депресії, соціальних фобій та неврозів, криз духовності та моральної деградації) є та частина суспільства, яка повинна найменше випробовувати дії соціальної хвороби на собі, оскільки ще «не жила на світі» та більше за все захищена від життєвих негараздів – діти

та молодь» [138, с. 90]. Учений виокремив парадоксальний бік цієї проблеми: кризові явища в суспільстві виявляються в поведінці дітей раніше, ніж вони усвідомлюються дорослими. Під цим кутом зору, Серeda пропонує розглядати більшість ганебних явищ, що мають місце в нашому суспільстві. Але вчений стверджує, що «...якщо такі явища затягуються надовго, то процес одужання суспільства обіцяє бути більш довгим, бо реконструкція соціальних установок є більш складною справою, ніж їхнє формування» [138, с. 90].

Зазначене виявляється досить актуальним, оскільки, як зазначає С. Д. Максименко, у сучасному суспільстві превалюючою моделлю поведінки для людей є поведінка їхніх сучасників. «Перехід до нового способу життя, який потребує нових умінь та форм поведінки, виявляється більш легким, коли немає дідів, які пам'ятають про минуле, і при цьому формують досвід підростаючої дитини, повільно закріплюючи невербалізовані цінності старої культури» [89, с. 39].

Учений у своїх констатаціях посилається на М. Мід, яка розробила типологію культур, у відповідності до якої виділяється три типи культур: постфігуративні, у яких молодше покоління навчається в старшого (діти у своїх батьків); кофігуративні, де діти та дорослі навчаються у своїх сучасників, і префігуративні, у яких дорослі навчаються у своїх дітей [100].

У сучасних умовах розвитку суспільства кількість кофігуративних і навіть префігуративних елементів культури зростає та значно превалює перед постфігуративними. Своєю чергою, таке зростання обумовлює появу в суспільстві нових форм та способів виховання, навчання тощо. Культурна специфіка відбивається на всіх проявах життєдіяльності людей та детермінує появу нових, якісних перетворень. З огляду на зазначене, буде не безпідставним твердження про значне відставання свідомості сучасників від постмодерністського розвитку суспільних відносин. Саме таке відставання значної маси людей і призводить до виникнення «непорозуміння» між наявними, ефективними алгоритмами

існування та тими моделями, які, з одного боку, були найбільш прийнятними в минулому, але такими, що не відповідають ціннісно-нормативним уявленням сьогодення.

Фундаментальні перетворення, що відбуваються на пострадянському просторі, свідчать про неможливість передачі соціального досвіду від батьків до дітей у своєму домінуючому сенсі. Соціальна реальність виявляється такою, що «виховний досвід» здебільшого продукують ті, хто найбільш ефективно адаптувався до реалій сьогодення, та успішні діти, які можуть надати можливість своїм батькам «не бути зайвими на цьому святі життя».

Соціокультурний простір особистості – це об'єктивні умови, у яких здійснює свою життєдіяльність будь-яка людина, і його визначають постфігуративні, кофігуративні та префігуративні елементи, про які говорять М. Мід та С. Д. Максименко [89; 100]. Оскільки в сучасних умовах розвитку суспільства кількість кофігуративних і префігуративних елементів культури постійно зростає та значно перевищує постфігуративні, то ми вважаємо, що в першому випадку переважно проводяться кофігуративні елементи, а в другому – префігуративні елементи культури. Якщо в першому випадку основним мотивом прийняття досвіду сучасників виступає бажання сформувати правильне подання про реальності й діяти у відповідності з ними, то в другому – основним мотивом виступає бажання сподобатися іншим і більше того, значущим іншим (своїм дітям, близьким, знайомим).

Отже, ми маємо справу з індивідом, який реалізує свою потребу в ідентифікації з реальністю, та індивідом, у якого активність виступає як необхідне підпорядкування груповому тиску. У першого відзначається термінальна зацікавленість, а в другого – інструментальна зацікавленість, усвідомлене бажання належати до конкретної групи з метою реалізації як загальних цілей, так і власних.

Результатом таких впливів виступає соціально-нормативна активність особистості, а виходячи з того, що між

установками та активністю існує певний ступінь узгодженості (Т. Ньюкомб, Д. Брем, Л. Фестінгер [161]), виникнення стійкої, релевантної установки індивіда, що зумовлено результатом прямого досвіду, який має високу ступінь зв'язку між його знаннями та почуттями, надає нам підстави достатньо впевнено говорити про дієвість такого алгоритму з формування стійких стереотипів соціально-нормативної активності. При цьому «збій» (наявність неузгодженості між установками та поведінкою, між знаннями та почуттями) у роботі цього алгоритму стає причиною асоціальної або антисоціальної спрямованості поведінки індивіда.

Загалом зазначимо, що ми робимо акцент на впливі, який не є примусовим. Потрібне добровільне сприйняття особистістю соціальних норм, розуміння та усвідомлення їхнього суспільного смислу, їхнього зв'язку із загальнолюдськими потребами. Але водночас потрібна й конгруентність прояву різних видів та форм впливу, щоб уникнути можливих емоційних і когнітивних дисонансів у сприйнятті соціально-нормативної дійсності.

Отже, акцентованою на сьогодні є діяльність, яка спрямована на формування просоціальних установок як школярів взагалі, так і старших школярів, зокрема. В останній віковій групі це є особливо важливим, оскільки самовизначення, як особистісне, так і професійне, стає центральним новоутворенням ранньої юності, і цей вік є виключно важливим етапом формування особистості, її ставлення до різних аспектів існування й, перш за все, до моральних, резидуальних і правових норм, що артикульовані в суспільстві, частиною якого вони є.

Разом з тим на сьогодні є певний дефіцит науково-обґрунтованих програм стосовно формування соціально-нормативних установок та системи цінностей школярів. Ця проблема не є випадковою, оскільки нові виклики, з якими зіштовхується українське трансформуюче суспільство, потребують нових алгоритмів навчання та виховання підрастаючого покоління. Як зазначає І. Д. Бех, процес виховання

в умовах реформування національної освіти мусить здійснюватися на основі сучасних ідей, підходів, принципів, механізмів та закономірностей, адекватних новим умовам [29].

Проте аналіз досліджень, що вивчали особливості формування ціннісно-сислової сфери українських громадян під впливом трансформаційних змін [29; 37; 46; 51; 86] і результати власних теоретико-емпіричних студій [57; 58] засвідчили, що соціально-нормативну активність особистості регулюють достатньо об'ємні установки та цінності. Відносно старших школярів було встановлено, що юнаки та дівчата з інтернальним локусом контролю більше уявляють просоціально-орієнтовану поведінку, ніж їхні однолітки з екстернальним локусом контролю, а в дівчат, на відміну від юнаків, більше виражена схильність до просоціальних дій, що може бути пояснено не тільки переважанням у них інтернального локусу контролю, але й домінуванням ціннісних орієнтацій моральної модальності. За результатами емпіричних студій констатується, що в юнаків і дівчат існує підвищена небезпека правової дезінтеграції, і саме процес формування уявлень правового характеру потребує особливої уваги та допомоги з боку педагогічних працівників [46; 47; 54].

При цьому в соціально-психологічній роботі з формування соціально-нормативних установок старших школярів основний наголос потрібно робити на змісті соціальних норм. Але найбільш «уразливою» у старшокласників виявляється правова сфера самосвідомості, що й зумовлює відповідний наголос зазначеної роботи. Знання про права громадян, основи державності, громадянську відповідальність, активну громадянську позицію тощо стають запорукою формування установок і цінностей старших школярів, які спроможні надати ефективних алгоритмів просоціального існування та взаємодії з іншими.

Як слушно зазначають Л. В. Вереїна [42], Л. П. Волченко [44], Н. С. Гарькавець [52], Н. Є. Завацька [68], В. О. Скребець [140], Т. С. Яценко [192] та інші дослідники, соціаль-

на-психологічна робота повинна ґрунтуватися на низці принципів, які визначають її науково-практичний характер. Серед різноманіття таких принципів дослідники виокремлюють такі:

– *принцип системності*, який передбачає як психологічні (властивості та якості індивіда), так і соціально-психологічні аспекти (соціально-нормативні умови життєдіяльності, вплив чинників соціальної взаємодії та їхню інтерференцію);

– *принцип диференційованого прогнозування*, який передбачав наповнення програми змістовними та формальними аспектами, що складають потенціал випробування до позитивних змін, формування в них просоціальної ціннісно-сислової сфери;

– *принцип динамічності*, згідно з яким уся процедура оптимізації розглядається як поетапний пролонгований процес, що передбачає послідовність заходів соціально-психологічного впливу та моніторинг динаміки змін, з метою визначення наступних першочергових психокорекційних кроків;

– *принцип екологічного розвитку потенціалу особистості*, що втілений в артикуляції загальнолюдських цінностей та єднанні людини з природою;

– *принцип активності*, який передбачає не засвоєння готових знань, а самостійний пошук ефективних засобів їхнього оволодіння, засвоєння нового шляхом власних активних зусиль (людина засвоює 90 % того, що сама робить);

– *принцип партнерського (суб'єкт-суб'єктного) спілкування*, який враховує інтереси учасників взаємодії, їхні відчуття, емоції, переживання тощо;

– *принцип комплексності* – поетапне здійснення профілактичних, консультативних і супроводжувальних прийомів;

– *принцип інтенціональності*, що визнає внутрішню свободу особистості та її спроможність змінюватися та розвиватися;

– *принцип прогностичності*, що передбачає можливість пролонгації уявлень особистості, їхнього закріплення як стійких утворень на певний часовий період;

– *принцип зворотного зв'язку*, який наголошує на можливій наявності порівняльного ефекту змісту уявлень у спеціально модельованих соціально-нормативних ситуаціях.

Слід зазначити, що на процес формування соціально-нормативних установок та цінностей школярів значно впливають існуючі в суспільстві та окремих соціальних групах стереотипи, традиції, взагалі, існуючі культурні екстраполяції. При цьому зміни ціннісно-смысловій сфері особистості не відбуваються швидко та безперешкодно. Цей процес залежить від багатьох чинників. Так, до процесу формування залучається минулий досвід індивіда та соціальної групи, до якої він належить, а також особливості інформаційного простору, які сприяють або перешкоджають інсталяції його потенціалу. Отже, цей процес буде успішним, якщо в суспільстві існують стійкі пріоритети соціально-нормативних вимірів, які стають релевантними орієнтирами індивідуального просоціального існування.

Таким чином, процес формування та розвитку соціально-нормативних установок та цінностей старших школярів повинен ґрунтуватися на можливостях використання соціально-психологічних впливів, і саме вони забезпечують ефективність процесу їхньої соціально-нормативної соціалізації в умовах загальноосвітнього навчального закладу та за сучасних умов розвитку українського суспільства.

Основними засобами реалізації різних форм соціально-психологічних впливів у контексті морального та правового виховання старших школярів, з огляду на те, що вони виявляють найбільшу ефективність, є групові дискусії, психологічні або психокорекційні вправи та рольові (психологічні) ігри.

Групові дискусії (тематична) – це спільне обговорення будь-якого проблемного питання, що дозволяє прояснити думки, позиції та установки учасників групи в процесі безпосереднього спілкування. При проведенні групової дискусії в учасників з'являється можливість розглянути проблему з різних сторін, забезпечується групова рефлексія через

аналіз індивідуальних переживань, що посилює згуртованість групи й одночасно полегшує саморозкриття учасників. Також відбувається актуалізація пошуку вирішення прихованих конфліктів та усунення емоційної упередженості в оцінці позиції партнера шляхом відкритих висловлювань, надання можливості учасникам проявити свою компетентність і тим самим задовольнити потребу у визнанні та повазі [42; 52; 192].

Психологічні або психокорекційні вправи спрямовані на прояснення внутрішніх установок особистості, розвиток навичок міжособистісної взаємодії та особистісне зростання. Вони характеризуються вагомими впливовими можливостями та є універсальними в психологічній роботі [42; 44].

Рольові (психологічні) ігри виступають формами структурованої діяльності, за якої учасники взаємодіють із заданими ролями та обставинами, а наслідком такої взаємодії є розвиток різних комунікативних навичок, таких як рольове, партнерське та дружнє спілкування [71]. Як слушно зазначає Н. С. Гарькавець, такі ігри дозволяють учасникам проявити індивідуальність у вирішенні проблемних ситуацій, поширюють кількість соціально прийнятних форм поведінки, навчають краще розуміти людей у групі [52]. Вони збагачують аксіологічний арсенал учасника та змушують його вибирати саме ті цінності в якості активаторів спрямованості поведінки, які відповідають наявній ролі та існуючим обставинам.

На підставі теоретико-методологічного аналізу розглянутої проблеми та узагальнення як власних емпіричних студій [53–58], так і результатів досліджень Г. М. Авер'янової, Н. М. Дембицької, В. В. Москаленко [2], Л. П. Волченко [44–47], Н. С. Гарькавець [50–52], А. І. Лучинкіної [86], В. В. Третяченко, О. А. Коломійцев [153] та ін. нами були розроблені напрямки оптимізації процесу формування соціально-нормативних установок у старших школярів в умовах загальноосвітнього навчального закладу, які представлені в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Основні напрямки оптимізації процесу формування соціально-нормативних установок у старших школярів в умовах загальноосвітнього навчального закладу

Мета реалізації запропонованих заходів	Артикуляція психологічних референтів	Форми соціально-психологічних впливів	Засоби реалізації запропонованих заходів
1	2	3	4
Інтерналізація моральних, резидуальних і правових норм	Установка на соціальну взаємодію, конформізм	Соціальний доказ	Групові дискусії «Наслідують тих, хто на нас схожий», рольові ігри «Складання іспиту», «Уперше в університеті»
Формування та розвиток просоціальних особистісних рис	Установка на соціальну взаємодію, характерологічні риси	Прихильність	Групові дискусії «Наші авторитети», рольові ігри «Взірець для наслідування», «Фізична привабливість»
Формування ціннісно-сміслової сфери і просоціальних уявлень	Особистісні риси, уявлення, установки та ціннісні орієнтації	Авторитет	Групові дискусії «Психологічний портрет авторитетної людини», рольові ігри «Учитель», «Полицейський», «Суддя»
Когнітивне зростання	Когніції, репрезентації, самосвідомість	Експертна оцінка	Групові дискусії «Думка фахівця», рольова гра «Професіонал»
Формування уявлень про себе та інших	Уявлення, ставлення, критичне мислення	Демонстрування (самопросування)	Групові дискусії «Що таке репутація?», рольові ігри «Мені можна довіряти», «Реальні та нереальні обіцянки»

Продовження таблиці 3.1

1	2	3	4
Засвоєння моральних і правових заборон	Стимульно-реактивні прояви	Деструктивна критика	Психокорекційна вправа «Обвинувач і захисник», рольова гра «Відкритий конфлікт»
Нівелювання деструктивних установок	Емоційні реакції на спокуси	Маніпулювання	Групові дискусії «Чому нас обманюють?», рольові ігри «Ти мені, я тобі», «Поступка»
Формування просоціальних уявлень та цінностей	Установки, уявлення та цінності	Мода	Психологічна вправа «Кодекс справжнього учня», рольові ігри «Етикет», «Престижність»
Формування просоціальних установок	Задоволення вітальних потреб і самоактуалізація «Я-концепції»	Взаємний обмін	Психокорекційна вправа «Норми особисті та суспільні», рольова гра «Етика взаємовідносин»
Формування відповідального ставлення до власних вчинків	Інтернальний локус контролю	Обов'язковість і послідовність	Психокорекційна вправа «Скидання субособистостей», рольова гра «Начальник-підлеглий»
Інтеріоризації-екстеріоризації моральних і правових цінностей-норм	Соціально-нормативна ідентичність	Референтний вплив	Групові дискусії «Що дратує в інших людях?», «Які цінності складають ядро особистості моїх друзів?», рольова гра «Моральна дилема»
Класичне обумовлення внаслідок покарання за антисоціальну поведінку	Стимульно-реактивні прояви, утильск мимовільних емоційних реакцій на спокуси	Покарання та примус	Групові дискусії «Як долати соціальні спокуси?», психологічна вправа «Грабіжник», рольова гра «Черга», «Нахабник»

Продовження таблиці 3.1

1	2	3	4
Навчання через соціальну взаємодію з іншими людьми	Стимуль-но-реактивні прояви, емоційно-вольова сфера, самооцінка	Винагорода	Групові дискусії «Як конструктивно вирішити конфлікт?», рольова гра «Подарунок»
Засвоєння моральних і правових заборон	Установки, уявлення, цінності	Влада та закон	Психокорекційна вправа «Суд», рольові ігри «Грабіжник», «Суд присяжних»
Формування соціально-нормативних стереотипів поведінки	Мотиви, установки, уявлення, цінності	Вправлення	Групові дискусії «Правослушність та її переваги», рольова гра «Самопереконання»

Отже, запропоновані шляхи оптимізації процесу формування соціально-нормативних установок у старших школярів в умовах загальноосвітнього навчального закладу цілком відповідають сучасним положенням психологічної науки про провідну роль соціально-психологічних впливів у процесі надання психологічної допомоги та реалізації психокорекційних процедур інтерналізуючого та екстерналізуючого дискурсів. Соціально-психологічні впливи спрямовані на набуття старшими школярами знань про установки та цінності як окремої людини, соціальних груп, так і суспільства загалом, а також сприяють рефлексії соціальних норм та підвищують ефективність процесу соціально-нормативної соціалізації особистості.

ВИСНОВКИ

На підставі аналізу наукових підходів до проблеми соціально-нормативної активності індивіда та розгляду її психологічних референтів ми можемо зробити такі узагальнені висновки.

На теперішній час ми маємо значний спектр визначень відносно того, що вважати соціально-нормативною активністю індивіда, яка є результатом взаємодії численних чинників і зв'язків між ними, що може слугувати доказом її системності та системного зумовлення.

Більшість зарубіжних учених (за виключенням представників психоаналізу) соціально-нормативні аспекти існування людини намагаються розглянути з боку екстернальних побудов. Вони орієнтуються на визначення соціально-нормативної поведінки, виходячи із зовнішніх умов, у які потрапляє людина, її ставлення до них та можливостей пристосування (адаптації). На думку дослідників, головними чинниками, які змушують індивіда продукувати соціально-нормативну активність, є соціальні норми та соціальний контроль, які разом утворюють соціально-психологічний механізм регулювання такої активності.

Радянські та пострадянські науковці соціально-нормативну активність особистості розглядають як результат інтерналізації нею моральних і правових норм (взагалі, соціальних норм), формування моральної та правової свідомості, засвоєння соціально-нормативних стереотипів поведінки, які зумовлюють відповідну активність у визначеному соціально-нормативному середовищі.

На підставі теоретико-методологічного аналізу існуючих наукових положень встановлено, що психологічними референтами соціально-нормативної активності індивіда переважна більшість науковців вважає: сформоване Super-Ego та подолання життєвих криз; реакції індивіда на

зовнішні стимули, на підставі оперантного зумовлення; самоактуалізація «Я-концепції», задоволення вітальних потреб і потреби в безпеці; розвиток когніцій та набуття соціальної ідентичності; набуття самоефективності та формування інтернального локусу контролю; інсайт, прегнантність образів, уявлення про власне «Я»; розвиток особистісних рис, інтровертованість, низький рівень тривожності; інтеріоризація культурних, моральних і соціальних цінностей; конформізм, уподобання, задоволення потреби в афіліації.

Оптимізація процесу соціально-нормативної соціалізації особистості за сучасних умов розвитку українського суспільства взагалі та формування соціально-нормативних установок старших школярів в умовах загальноосвітнього навчального закладу зокрема, стає можливою при широкому використанні різних форм соціально-психологічних впливів, які детально розроблені в сучасній психологічній науці.

Запропоновані соціально-психологічні заходи, які ґрунтуються на низці теоретико-методологічних принципів (системності, диференційованого прогнозування, динамічності, екологічного розвитку, активності, партнерського (суб'єкт-суб'єктного) спілкування, комплексності, інтенціональності, прогностичності та зворотного зв'язку) та включають систему групових дискусій, психологічних або психокорекційних прав і рольових ігор, значно підвищують рівень рефлексії старшими школярами установок, уявлень та цінностей соціально-нормативного змісту, забезпечують ефективність їхньої соціально-нормативної соціалізації в сучасних умовах розвитку українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегии жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Авер'янова Г. М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В. – К. : ППП, 2005. – 307 с.
3. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие: Социально-психологические проблемы / В. С. Агеев. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – С. 201–211.
4. Адлер А. Наука жить / Альфред Адлер. – Киев : Rort-Royal, 1997. – 285 с.
5. Адлер А. Понять природу человека / Альфред Адлер. – СПб. : Академ. Проект, 1997. – 256 с.
6. Айзенк Г. Исследования человеческой психики / Г. Айзенк, М. Айзенк. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 480 с.
7. Александров Д. О. Юридична психологія: [Підручник] / Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та інші. / За заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. – К. : КНТ, 2007. – 360 с.
8. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 380 с.
9. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1969. – 339 с.
10. Андреева Г. М. Психология социального познания : Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
11. Андреева Г. М. Социальная психология : Учебник для студентов вузов / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 363 с.
12. Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональных систем : Избранные труды / П. К. Анохин. – М. : Наука, 1978. – 400 с.

13. Аронсон Э. Современные технологии влияния и убеждения. Эпоха пропаганды / Э. Аронсон, Э. Пратканис. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 543 с. – (Лучшие психотехнологии мира).
14. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с.
15. Асмолов А. Г. Психология личности / А. Г. Асмолов. – М.: Изд-во Московского университета, 1990 – 214 с.
16. Асмолов А. Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа / А. Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2001. – 416 с.
17. Афанасьєва Н. Є. Установки статевої взаємодії у кримінальному та нормативному середовищі неповнолітніх: автореф. дис...канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Н. Є. Афанасьєва. – Харків, 2004. – 18 с.
18. Бабило В. Н. Регулирующее воздействие на правосудие норм права и морали / В. Н. Бабило // Укрепление законности и борьба с преступностью в условиях формирования правового государства. – М., 1990. – С. 161–164.
19. Балабанова Л. М. Категория нормы в психологии студенческого возраста (теоретико-методологический аспект) / Л. М. Балабанова – Х.: Консум, 1999. – 240 с.
20. Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) / Л. М. Балабанова. – Д.: Сталкер, 1998. – 432 с.
21. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти / Г. О. Балл. – Рівне: Ліста-М., 2003. – 128 с.
22. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура; [пер. с англ.]. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
24. Бандурка А. М. Юридическая психология: [монография] / Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. – [изд. 2-е, доп. и перераб.]. – Харьков: ТИТУЛ, 2006. – 750 с.

25. Бандурка А. М. Професіоналізм і лідерство / Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянська Е. В. – Х.: ТИТУЛ, 2006. – 578 с.
26. Бартол К. Психология криминального поведения / Курт Бартол. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 352 с.
27. Башкатов И. П. Психология неформальных подростково-молодежных групп / И. П. Башкатов – М.: Изд-во «Информпечать», 2000. – 336 с.
28. Берковитц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль / Леонард Берковитц. – СПб.: ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
29. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – Т. 1. – 227 с.
30. Бех І. Д. Моральність особистості у психологічному ракурсі / І. Д. Бех // Філософ. і соціолог. думка. – 1994. – № 3, 4. – С. 172–184.
31. Бирхофф Г. У. Просоциальное поведение / Г. У. Бирхофф // Перспективы социальной психологии. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 398–420.
32. Блонский П. П. Очерк научной психологии / П. П. Блонский. Избранные психологические произведения. – М.: Просвещение, 1964. – 695 с.
33. Блэкборн Р. Психология криминального поведения / Ричард Блэкборн. – СПб.: Питер, 2004. – 496 с.
34. Блюм Г. Психоаналитические теории личности / Г. Блюм. – М.: КСП, 1996. – 247 с.
35. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – СПб.: Питер, 2008. – 400 с. – (Серия «Мастера психологии»).
36. Боришевський М. І. Психологічні механізми розвитку особистості / М. І. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 19–29.
37. Боришевський М. І. Ціннісні орієнтації в особистісному становленні сучасної молоді / М. І. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць

Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : 2003. – Т. V., Ч. 5. – С. 34–42.

38. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 304 с.

39. Бэрон Р. Социальная психология: ключевые идеи / Бэрон Р., Бирн Д., Джонсон Б.: [пер. с англ.]. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с. – (Серия «Концентрированная психология»).

40. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – СПб. : Питер, 2001. – 640 с. – (Серия «Учебник нового времени»).

41. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К., 2005. – 492 с.

42. Вереїна Л. В. Основи проведення соціально-психологічних тренінгів : [навчальний посібник] / Л. В. Вереїна. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – 120 с.

43. Віденєєв І. О. Типи акцентуацій характеру в структурі нормативної та протиправної поведінки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / І. О. Віденєєв – Х., 1998. – 17 с.

44. Волченко Л. П. Основний зміст соціально-психологічного тренінгу з формування просоціальних уявлень старших школярів за умов суспільних трансформацій / Л. П. Волченко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені В. Даля. – Северодонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2015. – № 3 (38). – Т. 2. – С. 99 – 105.

45. Волченко Л. П. Просоціальні уявлення шкільної молоді та її соціально-нормативна активність в умовах суспільних перетворень / Л. П. Волченко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені В. Даля. – Северодонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2015. – № 2 (37). – С. 118–123.

46. Волченко Л. П. Соціально-нормативна поведінка старших школярів та соціально-психологічні впливи /

Л. П. Волченко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – Серія: Психологічні науки. – Чернігів : ЧНПУ, 2014. – Т. 1, Вип. 121. – С. 69–72.

47. Волченко Л. П. Структура уявлень старшокласників і соціально-нормативна активність особистості: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Волченко Лариса Петрівна. – Северодонецьк, 2016. – 199 с.

48. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский; [под ред. В. В. Давидова]. – М. : АСТ: Астрель : Хранитель, 2008. – 671 с.

49. Гавриловська К. П. Психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / К. П. Гавриловська. – К., 2008. – 18 с.

50. Гарькавець Н. С. Принципи та основний зміст соціально-психологічної програми формування системи цінностей студентів в умовах ВНЗ / Н. С. Гарькавець // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. – № 1 (34). – С. 123–131.

51. Гарькавець Н. С. Проблема формування системи цінностей студентської молоді в умовах суспільних трансформацій / Н. С. Гарькавець // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – № 2 (28). – С. 117–122.

52. Гарькавець Н. С. Психологічні особливості системи цінностей студентської молоді: дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / Гарькавець Наталія Сергіївна. – Луганськ, 2014. – 215 с.

53. Гарькавець С. О. Використання соціально-психологічного впливу в процесі формування соціально-нормативної поведінки особистості / С. О. Гарькавець // Вісник

Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2008. – Спеціальний випуск. – С. 75–83.

54. Гарькавець С. О. Психологія підліткової віктимності: [монографія] / С. О. Гарькавець. – Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2013. – 175 с.

55. Гарькавець С. О. Соціально-нормативна регуляція та конформістська поведінка особистості / С. О. Гарькавець // зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Теоретичні і прикладні проблеми психології. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – № 5(16). – С. 57–61.

56. Гарькавець С. О. Соціально-нормативна поведінка особистості та її детермінаційні чинники / С. О. Гарькавець // Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія : зб. наук. праць / За ред. С. Д. Максименка – Т. 7. – Вип. 16. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – С. 28–32.

57. Гарькавець С. О. Соціально-нормативна поведінка особистості та її мотивація / С. О. Гарькавець // Зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Теоретичні і прикладні проблеми психології. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009 – № 1(21). – С. 67–78.

58. Гарькавець С. О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі : [монографія] / С. О. Гарькавець – Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2010. – 343 с.

59. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс // [избр. произв.: В 2 т.] – М. : Мысль, 1964. – Т. 2. – С. 45–678.

60. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности / Е. И. Головаха // Психология личности. – СПб. : Питер, 2003. – С. 267–268.

61. Девиантология: Хрестоматия / [автор-составитель Ю. А. Клейберг]. – СПб. : Речь, 2007. – 412 с.

62. Дідук І. Становлення правової свідомості особистості в сучасних соціокультурних умовах / Інна Дідук //

Соціальна психологія. Український науковий журнал. – 2006. – № 6. – С. 105–114.

63. Дробницький О. Г. Понятие морали / О. Г. Дробницький – М. : Наука, 1974. – С. 31–377.

64. Дюркгейм Э. Нормы патологии / Эмиль Дюркгейм // Социология преступности: [под ред. М. Вольфганга]. – [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1966. – С. 39–43.

65. Дюркгейм Э. О самоубийстве / Эмиль Дюркгейм. – М. : Прогресс, 1994. – 368 с.

66. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии : [учебник для вузов] / М. И. Еникеев. – М. : Юрист, 1996. – 631 с.

67. Еникеев М. И. Психологический энциклопедический словарь / М. И. Еникеев – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 560 с.

68. Завацька Н. Є. Психологія соціальної реадaptaції осіб зрілого віку : [монографія] / Н. Є. Завацька. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2009. – 240 с.

69. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – СПб. : Питер, 2001. – 448 с.

70. Иванов В. И. Молодежь в условиях социально-экономических реформ / В. И. Иванов. – СПб. : ЛГУ, 1995. – 152 с.

71. Карвасарский Б. Д. Психотерапевтическая энциклопедия / Б. Д. Карвасарский. – СПб. : Изд-во «Питер», 1999. – 752 с.

72. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.

73. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1967. – 383 с.

74. Коновалова В. Е. Основы юридической психологии : [учебник] / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – Х. : Одиссей, 2005. – 352 с.

75. Корнєв М. Н. Проблема групи та особистості у соціальній психології. Курс лекцій / М. Н. Корнєв, В. М. Фомічова. – К., 2004. – 222 с.

76. Кречмер Э. Стрoение тела и характер / Эрнест Кречмер. – [пер. с немецкого]. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 336 с. (Серия «Психология. XX век»).

77. Кримінологія: запрошення до дискусії: [монографія] / О. В. Баляба, Е. В. Віленська, Е. О. Дідоренко, Б. Г. Розовський. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – 318 с.

78. Крысько В. Г. Социальная психология: словарь-справочник / В. Г. Крысько. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 688 с.

79. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1982. – 288 с.

80. Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества / В. Н. Кудрявцев. – М.: Гардарики, 2002. – 238 с.

81. Кудрявцев Ю. В. Социальные отклонения. Введение в общую теорию / Ю. В. Кудрявцев, В. С. Нерсисянц. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 90–98.

82. Левин К. Теория поля в социальных науках / Курт Левин. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.

83. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

84. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – [3-е изд., доп.]. – М.: Смысл, 2007. – 511 с.

85. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Чезаре Ломброзо. – Симферополь: Реноме, 1998. – 400 с.

86. Лучинкіна А. І. Соціально-психологічні засоби корекції особистості школярів з соціально-дезадаптивною поведінкою: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 – «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / А. І. Лучинкіна. – Київ, 2008. – 20 с.

87. Макклелланд Д. Мотивация человека / Дэвид Макклелланд. – СПб.: Питер, 2007. – 672 с. – (Серия «Мастера психологии»).

88. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К.: Изд-во ООО «КММ», 2006. – 240 с.

89. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С. Д. Максименко. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. – 320 с.

90. Максименко С. Д. Психологія учіння людини: генетико-моделюючий підхід: [монографія] / С. Д. Максименко. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2013. – 592 с.

91. Максимова Н. Ю. Особистісні детермінанти соціальної дезадаптації / Н. Ю. Максимова // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Матеріали методологічного семінару АПН України 16 грудня 2004 року / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К., 2005. – С. 177–184.

92. Максимова Н. Ю. Причини адиктивної поведінки неповнолітніх // Практична психологія та соціальна робота / Н. Ю. Максимова. – 1999. – № 7. – С. 18–21.

93. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы / И. Г. Малкина-Пых. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 1008 с. – (Справочник практического психолога).

94. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе; [пер. с англ.]. – М.: REFL-book, 1994. – 341 с.

95. Мартин Р. Психология юмора / Род Мартин: [пер. с англ. под ред. Л. В. Куликова]. – СПб.: Питер, 2009. – 480 с. – (Серия «Мастера психологии»).

96. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – СПб.: Питер, 2007. – 352 с. – (Серия «Мастера психологии»).

97. Маслоу А. Психология бытия / Абрахам Маслоу – М.: «Рефл-бук», 1997. – 307 с.

98. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс: [пер. с англ.]. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 688 с.

99. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социология преступности / Роберт Мертон [пер. с франц.]. – М.: Прогресс, 1966. – С. 299–313. – (Современные буржуазные теории).

100. Мид М. Культура и мир детства / Маргарад Мид. – М. : Наука, 1988. – 429 с.
101. Монтескье Ш. О духе законов / Шарль Монтескье // Избр. произ. – М. : Мысль, 1955. – С. 159–735.
102. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. В. Москаленко. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 448 с.
103. Москаленко В. В. Соціальна психологія : [підручник] / В. В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
104. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / Серж Московичи [пер. с фр.] – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
105. Московичи С. Машина, творящая богов / Серж Московичи [пер. с фр.]. – М. : КСП+, Центр психологии и психотерапии, 1998. – 559 с.
106. Московичи С. Социальная психология. / Серж Московичи [пер. с фр.]. – СПб. : Питер, 2007. – 592 с.
107. Муздыбаев К. Психология ответственности / Куанышбек Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
108. Мушинська О. В. Гендерні особливості смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / О. В. Мушинська. – Харків, 2005. – 19 с.
109. Надирашвили Ш. А. Понятие установки в общей и социальной психологии / Ш. А. Надирашвили. – М. : Наука, 1985. – 285 с.
110. Нэпп М. Невербальное общение. Полное руководство / Марк Нэпп, Джудит Холл. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 512 с.
111. Обозов Н. Н. Межличностные отношения / Н. Н. Обозов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1979. – 150 с.

112. Олейник А. Н. Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти / А. Н. Олейник. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 418 с.
113. Оллпорт Г. Личность в психологии / Гордон Оллпорт. – СПб. : Ювента, 2002. – 325 с.
114. Оллпорт Г. Становление личности / Гордон Оллпорт. – М. : Смысл, 2002. – 461 с.
115. Ольшанский Д. В. Психология масс / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2001. – 368 с.
116. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія професійної комунікації: [монографія] / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2009. – 528 с.
117. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : Навчальний посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 695 с.
118. Орбан-Лембрик Л. Е. Юридична психологія : Курс лекцій / Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Кощинець. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2005. – 316 с.
119. Павелків В. Р. Психологічні засоби корекції міжособистісних стосунків у підлітків з агресивною поведінкою: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / В. Р. Павелків. – К., 2006. – 20 с.
120. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: [монографія] / Р. В. Павелків – Рівне : Волинські обереги, 2004. – 248 с.
121. Павлик О. М. Особливості мотиваційної сфери неповнолітніх правопорушників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / О. М. Павлик. – Харків, 2005. – 20 с.
122. Пиаже Ж. Моральное суждение у ребенка / Жан Пиаже. – [пер. с фр.]. – М. : Академический Проект, 2006. – 480 с.
123. Пірен М. І. Основи політичної психології: [навчальний посібник] / М. І. Пірен. – К. : Міленіум, 2003. – 418 с.

124. Пирожков В. Ф. Криминальная психология / В. Ф. Пирожков. – М. : «Ось-89», 2001. – 704 с.
125. Прикладная юридическая психология / [учеб. пособие для вузов / под ред. проф. А. М. Столяренко.]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 639 с.
126. Психология и культура / [под ред. Д. Мацумото.] – СПб. : Питер, 2003. – 718 с.
127. Психология личности в трудах зарубежных психологов / [сост. и общая редакция А. А. Реана]. – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – 320 с. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).
128. Психология личности в трудах отечественных психологов / [сост. Л. В. Куликов]. – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – 480 с. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).
129. Психологія особистості : Словник-довідник / [за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко]. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
130. Психологический словарь / [под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова]. – [2-е изд. перераб. и доп.]. – М. : Педагогика-Пресс, 1996. – 440 с.
131. Психология. Словарь / [под общ.ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
132. Разин А. В. От моральных абсолютов к конкретной действительности / А. В. Разин. – М. : Академия, 1996. – С. 29–47.
133. Ривман Д. В. Криминальная виктимология / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.
134. Роменец В. А. Психологія творчості : [навч. посібник] / В. А. Роменец. – К. : Либідь, 2001. – 288 с.
135. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 688 с.
136. Саванович И. В. Психологическая поддержка как стратегия нравственного воспитания / И. В. Саванович // Электронное приложение к журналу «Ежегодник Российского Психологического общества», психология и культура. – Материалы III съезда РПО (25–28 июня 2003 г.). – С. 37–43.

137. Сент-Экзюпери А. Маленький принц / Антуан Сент-Экзюпери // Библиотека мировой литературы для детей. – М. : Детская литература, 1983. – Т. 46. – С. 537–577.
138. Середа Г. К. Aut bene, aut nihil / Г. К. Середа // Современное общество. – 1993. – № 2. – С. 82–92.
139. Сидоренко Е. В. Личностное влияние и противостояние чужому влиянию / Е. В. Сидоренко // Психологические проблемы самореализации личности : [под ред. А. А. Крылова, Л. А. Коростылевой]. – СПб. : Изд-во СПб-ГУ, 1997. – С. 123–142.
140. Скребець В. О. Екологічна психологія: онкопсихологічний практикум. Навчальний посібник / В. О. Скребець. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2011. – 336 с.
141. Словарь по этике / [под ред. И. С. Кона]. – [изд. 3-е.]. – М. : Политиздат, 1975. – 392 с.
142. Смелзер Н. Социология / Нейл Смелзер. – М. : Феникс, 1994. – 342 с.
143. Социология преступности: (современные буржуазные теории). Сборник статей : [пер. с англ. Б. Никифорова]. – М. : Прогресс, 1966. – 368 с.
144. Сухов А. Н. Социальная психология / А. Н. Сухов. – М. : Академия, 2006. – 323 с.
145. Тард Г. Социальная логика / Габриэль Тард. – СПб. : Питер, 1999. – С. 51–127.
146. Татенко В. О. Психологія впливу: суб'єктна парадигма / В. О. Татенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Видавництво «Сталь», 2000. – Вип. 3(6). – С. 3–18.
147. Татенко В. О. Соціально-психологічні механізми впливу людини на людину / В. О. Татенко // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 60–72.
148. Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: матеріали методологічного семінару АПН України 16 груд. 2004 року / [за ред. академіка С. Д. Максименко.]. – К., 2005. – 716 с.

149. Тернер Дж. Социальное влияние / Джон Тернер. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с. – (Серия «Концентрированная психология»).

150. Тейлор Ш. Социальная психология / Тейлор Ш., Пипло Л., Сирс Д. – [10-е изд.]. – СПб. : Питер, 2004. – 767 с. – (Серия «Мастера психологии»).

151. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.

152. Третяченко В. В. Психологія правослудняної та протиправної поведінки особистості в умовах трансформації українського суспільства : [монографія] / Третяченко В. В., Гарькавець С. О., Коломійцев О. А. – Луганськ : Знання, 2008. – 344 с.

153. Третяченко В. В. Соціально-психологічні механізми формування й розвитку колективних суб'єктів управління: дисс. ... доктора психол. наук: 19.00.05 / Третяченко Вікторія Віталіївна. – К., 1997. – 496 с.

154. Третяченко В. В. Соціально-психологічні чинники успішності колективної управлінської діяльності / В. В. Третяченко, В. О. Третяченко // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць СНУ ім. В. Даля. – 2011. – № 2 (26). – С. 5–11.

155. Третяченко В. В. Управлінські команди: методологія та теорія, формування і розвиток : [монографія] / В. В. Третяченко – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. – 300 с.

156. Третяченко В. В. Феноменология запаха и обоняния (социально-психологический аспект) / В. В. Третяченко, С. А. Гарькавец. – Луганск : Знание, 2007. – 150 с.

157. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – 451 с.

158. Узнадзе Д. Н. Психологические проблемы мотивации поведения человека / Д. Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1969. – 212 с.

159. Узнадзе Д. Н. Теория установки / Д. Н. Узнадзе. – Москва-Воронеж, 1997. – 448 с.

160. Фернхем А. Личность и социальное поведение / А. Фернхем, П. Хейвен. – СПб. : Питер, 2001. – 368 с.

161. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Леон Фестингер; [пер. с англ.]. – СПб. : Ювента, 1999. – 318 с.

162. Франкл В. Доктор и душа / Виктор Франкл. – М. : «Ювента», 1997. – 287 с.

163. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 370 с.

164. Фрейд А. Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов / А. Фрейд, З. Фрейд – СПб. : В.-Е. Институт психоанализа, 1997. – 387 с.

165. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я» / Зигмунд Фрейд – М. : Наука, 1991. – 70 с.

166. Фрейд З. О психоанализе. Пять лекций // Хрестоматия по истории психологии / Зигмунд Фрейд. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 54–198.

167. Фрейд З. Тотем и табу / Зигмунд Фрейд. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 253 с.

168. Фрейджер Р. Гуманистическая, трансперсональная и экзистенциальная психология. К. Роджерс, А. Маслоу и Р. Мэй / Р. Фрейджер, Дж. Фейдимен. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2007. – 221 с.

169. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм; [пер. и авт. вступ. ст. П. С. Гуревич]. – М. : Республика, 1994. – 447 с. – (Мыслители XX века).

170. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 272 с. – (Б-ка зарубежной психологии).

171. Фромм Э. Психоанализи етика / Эрих Фромм. – М. : Республика, 1990. – 376 с.

172. Фромм Э. Человек для самого себя / Эрих Фромм // Психоанализ и этика. – М. : Республика, 1993. – С. 17–190.

173. Фулер Л. Мораль права / Леон Фулер. – [пер. с англ.]. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.

174. Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості й держави : [монографія] / Н. В. Хазратова. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
175. Хегенхан Б. Теории научения / Б. Хегенхан, М. Олсон. – СПб. : Питер, 2004. – 474 с. – (Серия «Мастера психологии»).
176. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Хайнц Хекхаузен. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер; М. : Смысл, 2003. – 860 с. – (Серия «Мастера психологии»).
177. Хомманс Дж. Социальное поведение как обмен / Джон Хомманс // Современная зарубежная социальная психология : [Тексты]. – М., 1984. – С. 82–92.
178. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с. – (Серия «Мастера психологии»).
179. Цимбалюк М. М. Правосвідомість як філософсько-правова категорія: проблеми логічно-коректного визначення / М. М. Цимбалюк // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2006. – № 4. – С. 42–48.
180. Чалдини Р. Социальная психология / Р. Чалдини, Д. Кенрик, С. Нейберг. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 256 с.
181. Чудновский В. Э. Нравственная устойчивость личности: Психологическое исследование / В. Э. Чудновский. – М. : Педагогика, 1981. – 208 с.
182. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология : [учебное пособие] / Ю. В. Чуфаровский. – М. : Право и Закон, 1997. – 320 с.
183. Шелдон У. Анализ конституциональных различий по биографическим данным / У. Шелдон // Психология индивидуальных различий. [Тексты]. – М., 1982. – С. 252–261.
184. Эльконин Д. Б. Психология формирования личности проблемы обучения / Д. Б. Эльконин, И. В. Дубровин. – М. : Педагогика, 1980. – 168 с.

185. Эриксон Э. Детство и общество / Эрик Эриксон. – СПб. : Университетская книга, 1996. – 592 с.
186. Юнг К. Проблемы души нашего времени / Карл Юнг. – М. : Прогресс, 1994. – 336 с.
187. Юнг К. Структура психики и процесс индивидуализации / Карл Юнг. – М. : Наука, 1996. – 269 с.
188. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В. А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М. : Наука, 1975. – С. 89–105.
189. Яковсон С. Г. Психологические проблемы этического развития детей / С. Г. Яковсон. – М. : Педагогика, 1984. – 143 с.
190. Яковенко С. Сравнительный анализ стратегий выживания после Чернобыльской катастрофы и в условиях гибридной войны / Сергей Яковенко // Теория и практика психотерапии. – 2016. – № 3, 4 – С. 11–20.
191. Яковлев А. М. Преступность и социальная психология / А. М. Яковлев. – М. : Юр. лит., 1971. – 248 с.
192. Яценко Т. С. Основы глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика : [навчальний посібник] / Т. С. Яценко. – К. : Вища шк., 2006. – 382 с.
193. Bandura A. Recycling misconceptions of perceived self-efficacy / A. Bandura // Cognitive Therapy and Resenarch. – 1984. – V. 8. – P. 212–223.
194. Dreikurs R. Grundbegriffe der Individualpsychologie / R. Dreikurs. – Klett-Cotta. – Stuttgart, 1997. – 180 p.
195. Eysenck H. J. Personality, genetics and behavior: Sel. Papers / H. J. Eysenck – N.Y. : Praeger, 1982. – 340 p.
196. Feldman S. Values, Ideology, and Structure of Political Attitudes / S. Feldman // Oxford Handbook of Political Psychology. – 2003. – P. 477–508.
197. Frankl V. E. Arztliche Seelsorge. Grundlagen der logotherapie und existenzanalyse / V. E. Frankl. – Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag CmbH, 1998. – 345 p.

198. Frankl V. E. Die sinnfrage in der psychotherapie / V. E. Frankl. – Munchen-Zurich : Piper, 1997. – P. 77–141.
199. Hirschi T. Causes of Delinquency / T. Hirschi. – Berkeley : University of California Press, 1969. – 309 p.
200. Homans G. C. Social behavior: its elementary forms / G. C. Homans – N.Y. : Harvourt Brace, 1961. – 404 p.
201. Kelly G. A. The psychology of personal constructs / G. A. Kelly. – N.Y. : Norton & company, 1955. – V. 1. – 556 p.
202. Kohlberg L. Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization / L. Kohlberg. – Chicago : Rand McNally, 1969. – P. 347–480.
203. Kohlberg L. The psychology of moral devepment / L. Kohlberg – N.Y. : Harper & Row, 1981. – P. 37–45.
204. Kohlberg L. The relationship of moral judgment to moral action / L. Kohlberg, D. Candee // Paper presented at the Florida Internnational University conference on morality. – Florida, 1981. – P. 17–19.
205. Meed M. Culture and Commitment. A studu of the generation Gap/ M. Meed. – N.-Y., 1970. – 445 p.
206. Miller N. E. Social learning and imitation / N. E. Miller, J. Dollard. – New Haven : Yale University Press, 1978. – P. 32.
207. Personality and social behavior / Ed. By K. J. Gergen & D. Marlow. – Reading (Mass.), etc., 1970. – 228 p.
208. Rokeach M. Beliefs, Attitudes, and Values / M. Rokeach. – San Francisco, 1968. – P. 148–152.
209. Rotter J. B. The development and applications of social learning theory / J. B. Rotter : [selected papers]. – N.Y. : Praeger, 1982. – P. 75–84.
210. Rycroft Ch. Anxiety and Neurosis / Ch. Rycroft. – Allen Lane, the Penguin Press : London, 1968. – P. 36–54.
211. Schwartz S. N. Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications / S. N. Schwartz, W. Bilsky // Journal of Personality and Social Psychology. – 1990. – V. 58. – P. 878–891.

212. Schwarz S. N. Universals in the content and structure of values / S. N. Schwarz // Advances in experimental social psychology. – New York : Academic Press, 1992. – V. 25. – P. 1–65.
213. Schwarz S. N. The construction of social judgment / S. N. Schwarz. – Hillsdale, NJ : Erlbaum, 1982. – P. 123–147.
214. Staub E. Legal social behavior and social norms / E. Staub // Advances in experimental social psychology. – New York : Academic Press, 1974. – V. 9. – P. 32–56.
215. Woods C.J.P. Gender Differences in Moral Development and Acquisition: a Review of Kohlberg's and Gilligan's Models of Justice and Care / C. J. P. Woods // Social Behavior and Personality, 1996. – V. 24 (4). – P. 375–398.
216. Zimbardo P. G. The psychology of attitude change and social influence / P. G. Zimbardo, M. R. Lieppe. – N.Y. : John Wiley & Sons, 1982. – 367 p.
217. Zinker J. C. Sketches: An Anthology of Essays, Art, and Poetry / J. C. Zinker. – Cambridge : The GestaltPress, 2001. – 204 p.

Науковий посібник

С. О. Гарькавець

Соціально-нормативна активність індивіда та її психологічні референти

Монографія

Редактор *Л. П. Гобельовська*
Дизайн та верстка *С. А. Долголевиць*
Коректор *М. Г. Хачірова*

Підписано до друку 21.09.2016 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура PetersburgC. Ум. друк. арк. 16,97.
Наклад 300 прим. Зам. № 107

Видавець і виготовлювач:
ТОВ «Друкарня Мадрид»
61024, м. Харків, вул. Максиміліанівська, 11
Тел.: (057) 756-53-25
www.madrid.in.ua info@madrid.in.ua

Свідцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК №4399 від 27.08.2012 року